

LAIŠKAI, ESĖ

VILNIUS KAIP DVASINIO GYVENIMO FORMA

Brangus Tomai,

Du poetai, vienas lietuvis, kitas lenkas, užaugo tame pačiame mieste. Tai turbūt pakankama priežastis apie savo miestą kalbėti ir dargi viešai. Tiesa, miestas, kurį aš pažinojau, priklausė Lenkijai, vadinosi Wilno, mokykla ir universitetas vartojo lenkų kalbą. Tavo miestas buvo Lietuvos TSR sostinė, vadinosi Vilnius, ir tu išėjai mokyklą ir universitetą kitoje epochoje, po Antrojo pasaulinio karo. Vis vien tai tas pats miestas; jo architektūra, apylinkių kraštovaizdis, jo dangus suformavo mus abudu. Negalima pašalinti tam tikrų, taip sakant, telūrinių įtakų. Be to, jaučiu, kad miestai turi savo dvasią, dvelkia savitumu, ir momentais, kada vaikščiodavau Vilniaus gatvėmis, man atrodė, kad tą dvasią beveik galiu užčiuopti pojūčiais.

Neseniai vienas mano draugų paklausė manęs, kodėl taip atkakliai grįžtu atmintyje į Vilnių, į Lietuvą, kas matyti mano eilėraščiuose ir prozos raštuose. Į tai atsakiau, kad, man rodos, čia nebus emigranto sentimentalumas, nes nenorėčiau ten nuvažiuoti. Be abejo, čia veikia ieškojimas tikrovės, nušvarintos laiko tėkmės, kaip ir Prousto, bet yra ir kitas paaiškinimas. Vilniuje išgyvenau savo vaikystę, kada galvojau, kad mano gyvenimas susiklostys kaip nors paprastai, ir tik vėliau viskas tame gyvenime pradėjo painiotis, taigi Vilnius man pasiliko išeities tašku kaip galimybė, normalumo galimybė. Dar be to, skaitydamas lenkų romantikus, jau turėjau neaiškų nujautimą savo būsimo nenormalaus likimo, nors ir labiausiai sužadinta vaizduotė tuomet nebūtų galėjusi numatyti nei mano asmenišką nei istorinę ateitį.

Noriu čia pristatyti asmenį, neturintį nieko bendra su Vilniumi, bet vis vien svarbų visiems europiečiams „iš ten“, t. y., iš kultūrų, kalbų ir tikybų sankryžų. Stanislawas Vincenzas buvo kilęs iš Pakarpatės, nuo Čarnohoros, kur jo šeima buvo emigravusi iš Provanso septynioliktame šimtmetyje. Susipažinau su juo 1951 m., kai mano Vilnius jau nebeegzistavo, Prancūzijoje, prie Grenoblio – kaip emigrantą, jį traukė kalnai, ir taip lyg ir užsidarė Vincenzų kelionių ratas. Taigi buvau jautrus jo pamokymams. Nes nepriklausomai nuo darbų, kuriuos paliko, Vincenzas buvo keliaujantis išminčius, puikus pašnekovas, mokytojas ir beveik tikėjimo vadas įvairių tautybių žmonėms. Jis buvo priešiškas dvidešimtajam amžiui – nepaisant to, o gal kaip tik dėl to, kad prieš Pirmąjį karą apgynė daktarą iš Hėgelio filosofijos Vienoje. Vincenzui svarbiausia buvo tai, ką Simone Weil vadina *enracinement**, ir kas yra neįmanoma be tėvynės. Bet tėvynė – valstybė yra didelė, ir kai Vincenzas svajojo apie „tėvynių Europą“ jis turėjo omeny mažus teritorinius vienetus, kaip jo numylėta Huculščyna, apgyventa ukrainiečių, žydų ir lenkų, kraštelis tarp kitko garsus ir tuo, kad ten gyveno Baal Shem Tov, chasidizmo kūrėjas. Buvau tada, mūsų pirmų pasikalbėjimų metu, labai skausmingoj būsenoj, ir Vincenzas padėjo man surasti žodžio „tėvynė“ prasmę. Nesu tikras, ar būčiau po kelerių metų autoterapijos tikslais parašęs *Isos slėnį*, jeigu ne tie pokalbiai. Ir kaip Vincenzas visą savo gyvenimą pasiliko įsišaknijęs savo Karpatuose, taip aš, bent mano vaizduotė, pasilikau ištikimas Lietuvai.

Bet grįžtu prie mūsų ypatingo miesto. Gal pasiseks atrasti jame kokį nors tęstinumą nežiūrint pasikeitimų. Gal pasvarstysim taip pat apie universitetą, kuriame abu studijavome ir kuris dabar švenčia savo 400 metų sukaktį. Taip pat gera proga atvirai ir be diplomatinio išsisukinėjimo pasikeisti

* Įsišaknijimas (gr.).

pažiūromis apie lietuvių ir lenkų santykius.

Negalima Vilniaus išbraukti iš lenkų kultūros istorijos, atsižvelgus į Mickevičių, filomatus, Slovackį, Pilsudskį. Ne kartą galvojau apie tam tikrą panašumą mano jaunystės Vilniaus ir Vilniaus prieš šimtmetį su viršum, kada per Aleksandro Pirmojo malonę jame veikė geriausias universitetas imperijoje. Tuo metu tai buvo masonerijos miestas – iš tikrųjų filomatų numalšinimas vyko tuo pačiu laiku, kai Aleksandras nusistatė prieš masoneriją visoje carystėje. Filomatai palaikė ryšius su masonais per Kontrimą, universiteto bibliotekininką. Apie masonų ložes savame, naujame Vilniuje žinojau, ir slapta organizacija „Pet“, į kurią buvau priimtas būdamas gimnazijos mokinys, taip pat turėjo su jomis ryšių ir buvo politiškai nusiteikusi prieš „endekus“ (tautinius demokratų). Bet kai ne taip seniai sutikau savo buvusį profesorį, vieną jauniausių mūsų teisės profesorių, Stanislawą Swianiewiczų, iš jo sužinojau, kad veikė daug masonų ložių ir kad beveik visi profesoriai priklausė kokiai nors ložei. Apskritai mane nustebino Vilniaus masoniškas jo pasakojimuose (o jis yra absoliučiai patikimas žmogus). Ar galima čia žiūrėti kokį nors ilgalaikį Vilniaus pašaukimą, nežinau. Šiaip ar taip, jau vidurinėje mokykloje patekau į kažką panašaus į „ložę“ – to žodžio nevartoju tiksliaja prasme, bet juo pažymiu konspiracinį elitą, į kurį reikia būti priimtam. Ir tas elitas žiūrėjo su panieka į „teisingai galvojančius“, t. y., į visą rezginį: lenkų nacionalizmą, Sienkiewiczų, studentų korporacijas su kepuraitėmis ir t. t. Tokia „ložė“ buvo ir Akademini Bastūnų klubas, kuriame atsiradau tuoj po įstojimo į universitetą; o kiek vėliau, per didelį, kad ir trumpą, kairės bangos įsisiūbavimą ankstyvame 1930-ųjų dešimtmetyje, K. I. arba intelektualų klubas, tarytum celė, koordinuojanti ir planuojanti veiklą, taip pat organizuojanti diskusijas Teisininkų Sąjungos, t. y. teisės studentų, patalpose. Tose „ložėse“ žiūriu romantinį palikimą – svajonę, kad tie, kurie „geriau žino“ gali išgelbėti žmoniją „iš viršaus“.

O dešinė, pasekėjai šūčio Dievas ir Tėvynė, „šimtaprocentinio lenkiškumo“? Tokia buvo lenkiškai kalbančiųjų dauguma. Kalbos atžvilgiu anas Vilnius, filomatų laikais, turėjo būti lenkiškesnis negu mano, nežinau tik, ar aplinkinis kaimas buvo lenkiškas, kaip mano laikais, ar gudiškas. O gal lietuvių kalba (kaip žinoma, tose apylinkėse palaipsniui išstumta gudų kalbos) siekė arčiau Vilniaus. Pačiame mieste devynioliktas šimtmetis, rusų valdymo laikotarpis, paliko savo antspaudą, ir todėl sakau, kad anas ankstyvesnis Vilnius gal buvo lenkiškesnis. Nes vis dėlto beveik pusė mano Vilniaus gyventojų buvo žydai, o žymi dalis priėmė rusų kalbą arba tai kalbai buvo palankūs. Dėl to ir buvo rusiškos gimnazijos mano Vilniuje šalia lenkiškų. Buvo taip pat viena hebrajų gimnazija, jeigu neklystu, ir kažkošios jidiš mokyklos. (Kaip be abejonės žinai, buvo viena lietuviška gimnazija, Vytauto Didžiojo vardo, ir viena gudiška). Į rusiškas mokyklas savo vaikus siuntė žydų inteligentija, kuri buvo prisirišusi prie rusų kultūros – nes rusų Vilniuje buvo mažai, likučiai iš caro laikų ir saujelė emigrantų. Buvo ir kitos rusų liekanos, ta bjauri architektūra, specifinė rusiškam garnizoniniam miestui, sudaranti tokį didelį kontrastą su siaurų skersgatvių senuoju Vilniumi. Pagrindinė gatvė tuomet vadinosi Šviętojerski prospektu, ir dar kai buvau moksleiviu, kasdieninė šnekoj vadinosi „Jerek“. „Jerek“ buvo ponų karininkų ir studentų pasivaikščiojimų vieta. Po to palaipsniui pripratom prie naujo gatvės pavadinimo: Mickevičiaus.

Palyginus Vilnių su kitais miestais, buvo pastebima jo specifika. Psalmininkas vadina Jeruzalę „užsidariusia savyje“, ir tai tinka ir Vilniui, ryškiam kontrastui su lygumos miestais, kaip Varšuva. Savo darnumu Vilnius primena Krokuvą, nors tų dviejų miestų principas skirtingas, nes Vilniuje turgus ne miesto centras. Taip pat išsaugojau gana miglotus vaikystės įspūdžius iš Dorpatu arba Tartu, gal klystu žiūrėdamas kažką bendro su Vilniumi. Ir čekų Prahėje jaučiausi „vilnietiščiau“ negu Varšuvoje. Istorijoje gaisrai taip dažnai naikino Vilnių, kad galbūt pati padėtis dviejų upių santakoje ir tarp kalvų suteikia miestui tą glaudumą.

Kad Vilnius buvo provincija, o ne sostinė, gana stipriai jaučiau. Ir jeigu būtų buvusios sulenkintos visos tos etniškai lietuviškos ir gudiškos žemės, būtų ir likęs provincija. Šit, imkim Prancūziją. Žemės į pietus nuo Luaros nebuvo prancūziškos, kalbėjo Oc kalba, bet po užkariavimo tryliktajame šimtmečiuje, po kryžiaus karo prieš albigensus, buvo palaipsniui suprancūzintos. Dar devynioliktajame amžiuje visi kaimai kalbėjo tuo *patais* arba Oc, bet kai prieš kelerius metus buvau

Loto departamente, sužinojau, kad tą kalbą moka kaimeliuose tik žmonės, vyresni negu keturiasdešimties metų. Tai buvo maquis kalba karo metu, labai naudinga, nes žmonės iš miesto, t. y., prancūzai, jos nesuprato. Pasakykim brutaliai: jeigu Lenkija nebūtų praradusi savo istorinės padėties, ji būtų sulenkinusi visas žemes net iki Dnepro, lygiai kaip Prancūzija praplėtė savo kalbą iki Viduržemio jūros. (O vis dėlto kadaise Dantė svajojo parašyti savo „Dieviškąją Komediją“ poetų kalba, t. y., Oc]). Ir Vilnius būtų buvęs regionalinis miestas kaip Carcassonne (Karkasonas). Bet nesileiskime į įvairius istorinius „jeigu“. Dvidešimtajame amžiuje lenkų nacionalistų politika etniškai nelenkiškų žemių atžvilgiu buvo kvaila, nes vis dėlto Vilnius ir Lvovas buvo tik salos. Manau, kad šiandien jauniems gana sunku suprasti prieškarinio Vilniaus salos charakterį: tarsi Lenkija, tarsi ne Lenkija, tarsi Lietuva, tarsi ne Lietuva, tarsi provincija, tarsi sostinė, nors visų pirma provincija. Ir iš tikrųjų, Vilnius, kaip matau iš perspektyvos, buvo keistas sumaišytų, susikryžiausių zonų miestas kaip Triestas, ar Černovica.

Užaugti ten nebuvo tas pats, kas užaugti etniškai vienalytėse teritorijose, pati kalba buvo kitaip jaučiama. Nebuvo liaudiškos tarmės, valstietiškos ar miestietiškos, grynai lenkiškomis šaknimis; buvo „tuteišų“ kalba, juokinga, artimesnė gal gudiškai dvasiai negu lenkiškai, nors, tiesa, išlaikiusi daug pasakymų, kurie buvo bendroje lenkų kalboje 16-ajame, 17-ajame šimtmečiuose, bet kurie Lenkijoje išėjo iš vartosenos. Žinoma, nebuvo griežtų ribų tarp „tuteišų“ kalbos ir šlėktos kalbos (tos, kurią girdėjo vaikystėje ir vėliau vidine ausimi Paryžiuje Mickevičius), taip pat tarp smulkios šlėktos kalbos ir tos, kuria šnekėjo dvaruose ir taipogi inteligentai, kilę iš dvaro. Bet visa tai tikrai buvo svetima lenkų kaimiečių dialektui. „Tuteišiškai“ kalbėjo Vilniaus proletarai, tai nepriminė Varšuvos liaudies kalbos, kur turbūt išliko kažkoks kaimietiškas substratas. Man, pavyzdžiui, toks poetas kaip Mironas Bialoszewskis yra egzotiškas, tų kalbos šaltinių neturiu. Surizikuosiu tvirtindamas, kad mūsų kalba buvo jautresnė taisyklingumui ir taip pat ritiniam raiškumui, dėlto 18-ojo šimtmečio poetų (Krasickio ar Trembeckio) vaiki lenkų kalba buvo juntama kaip „savo“. Tai sunku išanalizuoti. O dėl manęs, sakyčiau, mano kalbai turėjo įtakos priešinimasis rytų slavų kalbų pagundai, pirmiausia rusų, ir ieškojimas registro, kuriame galėčiau su rytų slavų elementais konkuruoti – ritminės moduliacijos srityje. Nežinau, kiek priešinimasis rusų įtakai veikia tavo lietuvių kalbą. Žinau, kad ir man ir kiekvienam, kas turi jautrią rusų kalbai ausį, pasidavimas stipriam rusiško jambo „beat“ yra kenksmingas, ne tuo keliu eina pagrindinė lenkų kalbos srovė.

Vilniaus provincialumas. Labai jis mane slėgė ir ilgėjausi ištrūkti į pasaulį. Todėl nereikia kurti mito apie numylėtą, prarastą miestą, jeigu jau nelabai galėjau ten išverti. Kai tuometinis vaivada Bociańskis išreikalavo iš Lenkų radijo Vilniuje, kad mane pašalintų iš darbovietės kaip politiškai nepatikimą, priverstinį išvažiavimą į Varšuvą sutikau su palengvėjimu. Nes Vilnius buvo baisi skylė: negirdėtai siaura bazė, atmetus žydus, kalbančius ir skaitančius jidiš arba rusiškai, ir „tuteišą“ liaudį, neskaitančią nieko. Kas lieka? Truputis šlėktiškos kilmės inteligentijos, apskritai gana bukos. Ir su tuo siejasi tautiškumo klausimas. Nes jeigu būtumėm save laikę lietuviais, tai Vilnius būtų buvusi mūsų sostinė ir mūsų centras. Labai sunki problema, kaip žinai. Būtų buvęs logiškas toks sprendimas, kaip Suomijoje. Arčiau tų reikalų nežinau, nežinau kaip suomiai gimtąją švedų kalba tai sprendė, bet turbūt Helsinkis buvo jų centras, o ne Stockholmas. Iš esmės būtų reikėję save laikyti lietuviais, kalbančiais lenkų kalba – ir tęsti, naujomis sąlygomis, Mickevičiaus „Lietuva, tėvyne mano...“. Tai būtų reiškę kurti lietuvių literatūrą lenkų kalba, lygiagrečiai su lietuvių literatūra lietuvių kalba. Betgi niekas to nenorėjo, nei lietuviai, gynybiškai pasišiaušę prieš lenkų kultūrą, kurioje matė nutautimo pavojų, nei lenkiškai kalbantys, kurie paprasčiausiai galvojo, kad jie lenkai, ir su panieka žiūrėjo į „klausiuokus“, „chlopu“ tautą. Nedaug buvo kitaip galvojančių asmenų, nors jie buvo labai įdomūs, vertingi ir energingi. Mano Vilniuje tai buvo vadinamieji „krajovcai“, svajojantys apie Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės tradicijos išlaikymą arba federaciją tų tautų, kurios kadaise įėjo į Lietuvos Kunigaikštystės sudėtį, kaip vienintelę atsvarą Rusijai. Tie būreliai maždaug sutapo su Vilniaus masoniška visuomene. Tos savotiškos ideologijos istorija turi būti kada nors parašyta, bet jeigu sakau, kad tai įdomu, dargi žavinga, tai sakau dabar, ex post, nes kaip jaunas žmogus su visais avangardiniais polinkiais, susidomėjęs moderniąja poezija, prancūzų intelektualiniu judėjimu ir t. t.

vietoje neskyriau tam didesnio dėmesio. Be to, tai buvo judėjimas jau tada pralaimėjęs, paskutiniai aidai. Iš lietuvių pusės negalėjo susilaukti net simpatijos šešėlio, atrodo kaip „jogailiškos idėjos“ tęsinys. Ir be abejonės, po sentimentaliu prisirišimu prie Didžiosios kunigaikštystės idėjos, daugelio šlėktiškos kilmės „krajovcų“ sąmonėje slypėjo svajonė apie dominaciją. Vis dėlto Ludwikas Abramowiczius ir pora kitų buvo gilūs žmonės ir nuoširdžiai priešinosi lenkų nacionalizmui. Tai buvo plačios galvosenos paveldėtojai, panašūs į apsišvietusius aštuonioliktojo šimtmečio žmones buvusiojo Žečpospolitoj. Nemanau, kad lietuvių pusėje buvo koks nors atitikmuo. Ten turbūt viskas buvo naujas nacionalizmas, neišvengiamai spazmatiškas. Vienaip ar kitaip, iš visų vilniečių, kalbančių lenkiškai, vieni „krajovcai“ Vilnių laikė sostine, o ne provincija. O aš dabar galvoju: jeigu kas linki tam miestui gero, turi norėti, kad tai būtų sostinė – o tai automatiškai panaikina bet kokias lenkiškas pretenzijas į „lenkišką Vilnių“.

Turiu čia paliesti tautinės išdavystės klausimą. Kaip žinai, ten kur pažeisti jausmai, toks priekaištas lengvai metamas, ir tikriausiai tai patyrei savo kailiu. „Krajovcų“ idėja susilaukė išdavystės etiketės iš abiejų pusių – iš lenkiško ir lietuviško nacionalizmo pusių. Daug ką prisiminiau, kai su Adamu Ważyku, buvau 1967 metais *Rencontre mondiale de poésie* suvažiavime Montrealyje ir pataikėm į intelektualinę Kvebeko aplinką su jai būdingu prancūzišku fanatiškumu, bet taip pat ir tada, kai po kelerių metų dalyvavau poezijos suvažiavime Rotterdame, kuriame susipažinau su daugeliu belgų, kalbančių flamandiškai. Jie mieliau kalbėjo angliškai negu prancūziškai, tarp kitko jau geriau mokėjo anglų kalbą negu prancūzų. Prieš karą, mano studentavimo metais Paryžiuje, truputį kvepėjo „išdavyste“ mano apsilankymai Lietuvos pasiuntinybėje pas Oskarą Milašį. Na, tas tai buvo lenkams „išdavikas“, ir mačiau, kaip toks priešiškus persiduoda lyg elektros srovė, iš tikrųjų be žodžių. Čia visuomenė turi savo paslaptinius susižinojimo būdus. Bet Oskaro Milašiaus laišku Christianui Gaussui, kuriuos atradau Princetono universiteto bibliotekoje ir paskelbiau atskira knygele Paryžiuje, duoda atsakymą į klausimą, kaip ir kodėl jis pasiskelbė lietuviu. Kada tai padarė, 1918 metais, nieko apie lietuvių tautinį judėjimą nežinojo, paprasčiausiai pyko išgirdęs, kad lenkai nenori pripažinti nepriklausomos Lietuvos (turėjo omeny, be abejo, Dmowskio vadovaujamus lenkus nacionalistus, kurie buvo aktyvūs diplomatinėse sferose Taikos Konferencijos metu). Vėliau dirbo Lietuvos labai tarptautinėje plotmėje. Šiandien, žiūrint iš perspektyvos, matyti, kad jo pažiūra Vilniaus klausimu buvo teisinga. Vis dėlto, jeigu lietuviai jį ir gerbė, tai žiūrėjo į jį su nepasitikėjimu, nes jis nebuvo lietuvių kalbos žmogus, o lenkų. Teisybę sakant, prancūzų, dėl to ir galėjo rinktis. Jeigu aš pasiskelbčiau lietuviu, tai koks aš lietuvis, jeigu rašau lenkiškai? Tas nepasitikėjimas ir buvo priežastis, kodėl jis savanoriškai pasitraukė iš diplomatinės karjeros ir pasitenkino kukliu patarėjo postu pasiuntinybėje, nors vienu metu jam buvo pasiūlyta užsienio reikalų ministro vieta: Pastebėk lenkų neatlaidumą – tai antra pusė. Neseniai, kai Lenkijoje Arturas Międzzyrzekis išvertė Oskaro Milašiaus apysaką „L'Amoureuse Initiation“ ir buvo pradėta apie Oskaro kūrybą rašyti, pasirodė laikraštis „Tygodnik Powszechny“ laiškas redakcijai, kurio autorius priminė, kad su lenkiškumu Oskaras Milašius nieko bendro neturįs, nes jo išsižadėjęs.

Lietuvių išeivijos spaudoje kai kas yra mane puldinėjęs – kam, nors Oskaro giminė, esu lenkas, o ne lietuvis. Iš kitos pusės, tarp lenkų esu ne kartą patyręs įtarimą, kad kažkas netvarkoj su mano lenkiškumu. Ir turiu prisipažinti, kad truputis tiesos toje pažiūroje buvo, nors dar vaikas Rusijoje deklamuodavau: „Kto ty jesteś? Polak maly, Jaki znak twój? Orzel biały“. (Kas tu esi? Mažas lenkas. Koks tavo ženklas? Baltas erelis). Rusijoje, apskritai su rusais, visuomet jaučiausi šimtaprocentiniu lenku, bet tai nesunku. Kas kita buvo, kai susidūriau su tautos kamienu, su lenkais „iš Karalystės“. Mano santykiai su Lenkija buvo skaudūs, ne mažiau, o gal daugiau negu Gombrowicziaus. Būtų perdėjimas čia įžiūrėti kažkokį potraukį Lietuvai, iš tikrųjų tai lėmė mano asmenišką likimą, vengimas pilnai įsijungti į bet kokią žmonių bendruomenę, – tai yra, mano kupra, mano luošumas. Ir taip pat reikia čia matyti konfliktą su prieškarine lenkų inteligentija, nes mano galvosena buvo gerokai tarptautinė ar kosmopolitinė.

Gana sunku visa tai dabar atkurti. Veikė įvairios įtakos jau mokykliniais metais, pvz., skaitymas literatūrinių leidinių, kurie iš tikrųjų buvo ne lenkų inteligentijos leidiniai, o Lenkijos žydų – kalbu apie

leidžiamus Varšuvoje, pvz., „Wiadomości Literackie“. Gal iš čia kilo mano ankstyvas maištas prieš Sienkiewiczų ir lenkų dvasią, kuri buvo *anima naturaliter endeciana*. O studijų metais veikė Oskaro Milašiaus įtaka; jo politiniuose raštuose, paskelbtuose po mirties, galima rasti labai blaivų padėties įvertinimą. 1927 metais jis rašė, kad Lenkija galėtų suburti apie save Pabaltijo valstybes, Suomiją ir Čekoslovakiją, sudarydama su jomis glaudžias sąjungas, ir tuo būdu sukurtų atsvarą vokiečių spaudimui, bet tam Lenkija turėtų atsižadėti savo *messidnisme national outreucidant et chimerique*, ko nesugeba, ir todėl po kokių dešimties metų prieisianti prie katastrofos.

Apie dar vieną įtaką turiu papasakoti, ir tai bus ilgesnė istorija. Nesi pirmas mano lietuvis draugas. Yra faktas, kad studijų metais mane stipriai veikė lietuvis draugas, dargi ne iš Vilniaus, bet, kaip tada sakydavo, iš „kauniškės Lietuvos“. Kaip jis pas mus pateko? Kaip žinai, diplomatinių santykių tarp Lenkijos ir Lietuvos tada, kai buvau universitete, 1929–1934 metais, nebuvo, siena buvo uždaryta, ir abidvi valstybės viena kitai krėtė pokštus – Lenkija finansiškai rėmė „lenkiškumą“ Lietuvoje, Lietuva darė tą patį, palaikydama „lietuviškumą“ Vilniaus krašte. Susipažinau su juo 1929 m. teisės filosofijos proseminare, kuriam vadovavo docentė Ejnikówna: staiga pradeda kalbėti aukštas vaikinys raginiais akiniais, su kuokštu kanapinių plaukų, lyg stengiasi kalbėti lenkiškai, bet tai iš tikrųjų rusų kalba su vokiečių priemaišomis. Jo vardas Pranas Ancevičius arba Franciszek Ancewicz. O štai jo istorija, labai liūdna. Jis buvo kilęs iš neturtingos valstiečių šeimos, pasiekė gimnaziją, susižavėjo rusų revoliucine literatūra (Gorkiu ir t. t.) ir tapo revoliucionieriumi. Dalyvavo Plečkaitčio nepasisekusiame 1926 m. socialistiniame puče ir turėjo bėgti iš Lietuvos. Pabėgo į Vieną, kur gyveno Karlo Markso vardo darbininkų namų komplekse ir kur jam padėjo socialistai. Apskritai Pranas, arba Draugas, kaip aš jį (lietuviškai) vadinau, visą gyvenimą išbuvo radikalus vienietiško marksizmo stiliaus socialistas, ir tai jo tragedija. Nes, be abejonės, tai buvo žmogus, trokštantis politinės veiklos, o pasmerktas emigranto daliai. Vilniuje, vietinių lietuvių tarpe, jis buvo „sudegęs“, nes jie buvo lojalūs Kauno vyriausybei, o jis tai vyriausybei buvo politinis nusikaltėlis. Savo ruožtu, lietuviai komunistai jo ypatingai neapkentė, nes baisiai juos erzino savo puikiu Tarybų Sąjungos reikalų pažinimu ir savo nuomonių statumu; todėl jie panaudojo savo įprastą metodą, šmeižtą, paskelbdami jį „lenkų agentu“, provokatoriumi ir t. t. Paskleidė gandus, kad papirktas, apmokėtas, nes iš kur ima studijoms pinigų? Bet aš su Draugu gyvenau tame pačiame aukšte studentų bendrabutyje Tauro kalne ir žinojau, kad jo menkos pragyvenimo lėšos (o Vilnius buvo ypatingai pigus miestas) ateidavo iš Amerikos, iš lietuvių spaudos, rodos antiklerikalinės ir kairiosios, kuriai jis rašė korespondencijas (buvo užkietėjęs ateistas). Kai pinigų siunta vėluodavo, Draugas skolindavosi. Buvau taip pat liudininkas jo ilgai trunkančių ir sunkių depresijų, nes jame reiškėsi neurotiškumas kartu su dideliais gabumais. Todėl mano pasikalbėjimai su Pranu – pastebėk, pasitaikė mano formavimosi metais – paaiškina kodėl, kai persikėliau į Varšuvą, žinojau dešimt sykių daugiau apie komunizmą negu visi mano kolegos literatai kartu sudėjus, nes juk Pranas sekė viską, kas vyko už rytinės sienos. Ir žinoma, mano pažiūra į Lenkiją ir lenkiškumą, savo natūra „endekinj“ ir parapijinj, turėjo būti kitokia dėl mano pasimokymo.

Nenorėčiau perdėti savo supolitinimo. Netikau bet kokiam politiniam sprendimui ar veikimui; už tai sau priekaištavau, bet niekad nepajėgiau nugalėti savo individualizmo ir pasiduoti organizacinei disciplinai. Pranas buvo Nepriklausomo Socialistinio Jaunimo Sąjungos universitete pirmininkas, o vis dėlto aš neįstojau į tą organizaciją, tai yra, jis man kaip draugas buvo vienas dalykas, o jo revoliucinis tikėjimas – kitas.

Pranas apgynė teisės doktoratą ir pradėjo dėstyti Rytų Europos tyrimų institute. Čia gera proga paliesti reikalus, kurie šiandien jau tikrai mįslingi, t. y., lenkų polifikos nenuoseklumus lietuvių, gudų ir ukrainiečių atžvilgiu. Reikalas tas, kad panašiai kaip ir Amerikoje, Lenkijoje tarpusavy rungsi įvairios jėgos, nors ketvirtajame dešimtmetyje kasmet stiprėjo dešinė ir jos „sulenkinimo“ programa su policinėmis priemonėmis, net ligi žiaurios ukrainiečių kaimų pacifikacijos. Vilniuje lietuvių persekiojimu užsiėmė vaivada Bociańskis – tai buvo jau po Pilsudskio mirties. O tuo pačiu laiku atsirado Rytų Europos tyrimų institutas, kuris buvo įsteigtas visai kitų jėgų, nors tiesa, jau užgožtų įsisiūbavusio fašistinės krypties nacionalizmo. Tos jėgos, kurias galima apibūdinti kaip liberalias, ne be masoniškų ryšių, buvo ištikimos Pilsudskio federacinėms svajonėms. Nebūtinai socialistinės ar

masoniškos – pavyzdžiui, Swianiewiczzius dirbo institute, panašiai kaip ir keletas kitų Stepono Batoro universiteto profesorių, o jis visą gyvenimą buvo karštas katalikas. Tam tikru laikotarpiu vaivadijos administracija pradėjo kai kuriuos lietuvius jėga deportuoti, paprasčiausiai permesdama juos per sieną į Lietuvą. Norėjo taip pat deportuoti Praną, o ten Kaune, žinoma, būtų pasodinę jį į daboklę. Kaip tik instituto žmonės jį apgynė. Mintis įkurti institutą buvo puiki – kur ne kur, bet Lenkijoje reikėjo mokytis apie kaimynus, bent tiems žmonėms, kurie rengėsi administracinei ar diplomatinei tarnybai. Institute buvo dėstomi dalykai, kurie šiandien vadinasi sovietologija, daug anksčiau negu ta šaka išsiplėtojo Amerikoje, t. y.; ekonomika, geografija, Tarybų Sąjungos santvarkos klausimai, taip pat istorija ir mūsų regiono kalbos: lietuvių, latvių, estų, gudų. Gana būdinga, kad kai mūsų grupės „Žagary“ buvę nariai Henrykas Dembiński ir Stefanus Jędrychowski buvo Vilniuje apšaukti komunistais, taip pat truputį vėliau, kai buvo patraukti į teismą, instituto vadams tai netrukde juos laikyti įdarbintus. Instituto sekretorius buvo mano kolega poetas Teodoras Bujnickis. Iš Varšuvos paskaitoms atvažiuodavo Stanislawas Baczyński (būsimo poeto Krzystofo Baczyński tėvas), ultrakairysis, gana tipiškas tam tikro mentaliteto žmogus: Pilsudskio pasekėjas, legionierius, lenkų sukilimo Silezijoje dalyvis, iš tos lenkų inteligentijos, kuriėjo kovoti už nepriklausomą Lenkiją vardan savo radikalių idėjų. Man atrodo, kad Pranas Ancevičius ir Baczyński ypatingai gerai sugyveno, ir kad jis įkalbėjo Praną persikelti į Varšuvą, toli nuo vietinės administracijos persekiojimų, taip pat padėjo jam susirasti darbą, jau neatsimenu kuriame tyrimo institute ar bibliotekoje. Tai buvo, tarp kitko, prieš pat karą.

Studijų metais Vilnius man reiškė Katedros aikštės apylinkes. Iš vienos pusės universitetas, iš kitos Rudnickio kavinė Mickevičiaus gatvės kampe, ir šalimais Rytų Europos tyrimų institutas. Mūsų universitete tęstinumas jautėsi labiau negu kituose lenkų universitetuose, išskyrus (Krokuvos) Jogailos universitetą. Nes uždarymo laikotarpis po 1831 metų sukilimo kažkaip sutrumpėjo, dingio, ir gyvenome filomatų dvasia. Užaugti Vilniuje, tai reiškė tik iš dalies priklausyti dvidešimtajam šimtmečiui, gal daugiausia kino dėka. Kartais man šiandien maišosi Akademinis Bastūnų klubas, o ypatingai Bastūnų seniorų klubas, su Šbravcų (Nenaudėlių) klubu, kurį sudarė jauno Mickevičiaus profesoriai. Net ir ložė „Uolusis Lietuvis“, man atrodo, tebeveikė mano laikais.

Palyginti su Vilniumi, Varšuva buvo bjaurus miestas, centriniuose kvartaluose ir kai kuriuose periferiniuose sklidinas žydų (amatininkų ir smulkių prekybininkų) arba lenkiško proletariato skurdo, ir negalėjo prilygti civilizuotiems miestams kaip gražioji čekų Praha, bet vis dėlto Varšuva jau buvo dvidešimtasis amžius. Atvažiavusiems iš Varšuvos, tokiems kaip K. I. Galczynskis, Vilnius atrodė visiška egzotika. O aš Varšuva pasibaisėjau. Teisės studijų vidury metų išbuvau Varšuvos universitete, ir tai buvo netikėtas patyrimas. Neišlaikiau egzaminų (pas profesorius, kurie negalėjo lygintis su vilniškiais) ir sugrįžau į Vilnių.

Ligi šiol negaliu sau atsakyti į klausimą, kodėl tiek metų praradau studijuodamas teisę. Buvo taip: įstojau į polonistiką, iš kurios pabėgau po dviejų savaičių, ir nuo to laiko, kai užsirašiau į teisę, kvailas (lietuviškas?) užsispyrimas, gėda sykį pradėjus ką nors mesti, mane privertė iškentėti net iki diplomo. Teisė tuomet duodavo bendrą išsilavinimą, kaip šiandien Amerikoje antropologija arba sociologija; teisę studijavo tie, kurie nelabai žinojo, ką toliau veikti. O humanistika reikalavo, kad sau pasakytum: ką gi, būsiu vidurinės mokyklos mokytojo. Jaunystėje būna didelės ir neaiškios svajonės, sunku būti blaiviam ir pasirinkti kuklią mokytojo profesiją. Jeigu šiandien rinkčiau, su dabartiniu patyrimu, pasirinkčiau ne polonistiką ir ne filosofiją (o lankiau filosofijos paskaitas ir seminarus), o vadinamąją klasikinę filologiją ir taip pat studijuočiau hebrajų kalbą ir biblistiką. Bet tuo metu lotynų ir graikų kalbos reikė tradiciškai privalomą programą, ir dėl to daugiausia senovės poetas, o man, pavyzdžiui, baisiai nuobodžios buvo graikų tragedijos, profesorių išverstos į lenkų kalbą. Virgilijus man apkarto mokykloje, ir visa filologija man atrodė nuobodumo viršūnė. Šiandien lotynų ir graikų kalbos (pastarosios pradėjau mokytis baigęs šešiasdešimt metų) man reiškia ką kita: priėjimą prie helenistinio pasaulio ir krikščionybės pradų. Jeigu tada būtų atsiradęs protingas žmogus, kuris man būtų pavadovavęs, galbūt per nuobodumą būčiau prasikapstęs. Ten buvo tikrai puikus graikų kalbos profesorius Stefanus Srebrny, ir pas jį turėjau studijuoti. O jeigu dar būčiau išmokęs hebrajų kalbą,

būčiau vienas iš nedaugelio gerai išsilavinusių literatų. Vis dėlto teisė Vilniuje, mano nuomone, aukščiau stovėjo negu kituose lenkų universitetuose; tai reiškia, kiekvienais iš keturių privalomų metų iki diplomo bent vienas dalykas buvo labai geras. Tai yra: teisės teorija (docentė Ejnėk), Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės santvarkos istorija (Iwo Jaworskis), baudžiamoji teisė (Bronislawas Wróblewski, kuris iš tikrųjų pasinaudojo tuo pretekstu dėstyti antropologijos kursą), teisės filosofijos istorija (Wiktoras Sukiennickis). Todėl Vilniuje, tiek vidurinėje mokykloje, tiek universitete, vis dėlto gavau pusėtinai gerą išsilavinimą, nors galėjo būti geresnis. Pastebėjome, kad mokslas po 1918 metų turėjo būti staiga improvizuotas, taigi netrūko asmenų, kurie kažkoku atsitiktinumu atsirado katedrose. Šiaip ar taip, nebuvo Vilniuje nė vieno tokio nerimto profesoriaus kaip išgarsėjęs Jarra Varšuvoje, kuris egzaminams liepdavo atmintiai išmokti visą jo teisės teorijos vadovėlį, ir nepraleisdavo studento, kuris atsakydavo „savo žodžiais“, nors tas jo vadovėlis buvo grynas vapaliojimas.

Svarbu, kai kalbame apie Vilnių, kad jis didele dalimi buvo žydiškas miestas. Visai kitokiu būdu negu Varšuva. Žydų kvartalas Vilniuje buvo labirintas siaurų gatvelių, visai viduramžiškų, namai sujungti arkadomis, nelygus grindinys dviejų, gal trijų metrų platumo. O Varšuvoje bjaurūs XIX šimtmečio nuomojami daugiabučiai namai. Žydiškas skurdas Vilniuje mažiau krito į akį, bet tai nereiškia, kad jo nebuvo. Bet ne čia skirtumas. Vilnius buvo stiprus žydų kultūrinis centras su tradicijomis. Priminsiu, kaip tik čia, žydų darbininkų sluoksniuose (tų, kurie kalbėjo jidiš), prieš Pirmąjį karą susiorganizavo Bundas. Jo vadai Alteris ir Erlichas vėliau buvo Stalino sušaudyti. Vilnius turėjo Žydų istorijos institutą, kuris persikėlė vėliau į Niujorką. Ir manau, kad Vilnius ypatingai prisidėjo prie hebraiškumo atgimimo Izraelyje. Tokiame mieste gyvendamas turėjai įsigyti apie visa tai žinių, bet papročiai trukdė. Žydiškas Vilnius ir neżydiškas gyveno atskirai. Dar prisidėjo kalbėjimas ir rašymas ne ta pačia kalba. Būdamas studentu, buvau labai internacionališkai nusiteikęs, bet tai buvo gana lėkštas nusiteikimas. Nieko nežinojau apie žydų istoriją Lenkijoje ir Lietuvoje, apie jų religinį mąstymą, žydišką misticizmą, kabalą. Tik negreitai, Amerikoje, apie tai sužinojau. Tai parodo, kiek tos dvi visuomenės buvo atsiskyrusios, nes ką kalbėti apie kitus miestus prieškarinėje Lenkijoje, jeigu tokioje kaimynystėje likau ignorantu. Niekas, kiek žinau, nediršo Lenkijoje pasiūlyti, kad hebrajų kalba būtų dėstoma mokyklose kaip viena iš „klasikinių“ kalbų, kad būtų dėstoma intelektualinė Lenkijos žydų istorija arba netgi kad būtų skaitomas ir komentuojamas Senasis Testamentas: tokį būtų akmenim užmušę. Ir jeigu žydų neapykanta lenkams, šalia keisto jų atlaidumo vokiečiams ir rusams, labai mane erzina ir skaudina, tai turiu prisipažinti, kad smulkus antisemitizmas – angliškai sakyčiau petty, prancūziškai *mesquin* – gali tiek pat įsiutinti, kiek nusikalstamojo pobūdžio antisemitizmas, nes tai kiekvieną dieną jaučiama.

Viliuosi, kad mano laiške rasi medžiagos refleksijai. Ir tu ir aš norime, kad lenkų ir lietuvių santykiai susiklostytų kitaip negu praeityje. Dvi tautos pergyveno baisius laikus, buvo nugalėtos, pažemintos, sutryptos. Naujos kartos kitaip kalbės, negu buvo kalbama prieškariniais metais. Tačiau turime skaitytis su inercijos jėga ir su faktu, kad ideologinėje tuštumoje, kuri atsirado, nacionalizmas ir Lenkijoje, ir Lietuvoje ne kartą sugrįš į įprastą vagą, nes kiekvienos tautos istorijoje yra pasikartojantys motyvai, *patterns*. Aštuonioliktojo šimtmečio gale Lenkijoje prasidėjo skilimas į reformos ir sarmatų stovyklas, ir tas skilimas įvairiomis formomis išliko ligi šiandien, nors sąlygomis, kur nėra viešo forumo ar tik pusiau viešas, definicijos dingsta. Galbūt Paryžiuje „Kultūros“ išleista Adamo Michniko knyga „Bažnyčia, kairė, dialogas“ pažymi to skilimo galą. Nes vis dėlto mūsų šimtmetėje, bent iki 1939 m., Bažnyčia buvo sarmatiško mentaliteto, iš kurio kilo modernusis nacionalizmas, pagrindinė atrama. Dabar ryškėja nauja sąjunga. Bažnyčia Lenkijoje darosi stipriu pažangos jėgų centru, o pažanga toje santvarkoje negali reikšti nieko kito, tik veiksmingą žmogaus gynimą. Bet tie labai komplikuoti pasikeitimai per dieną neįvyksta. Jie taip pat neleidžia konstatuoti prieškarinio tipo nacionalistinių nuotaikų staigaus išnykimo daugelio klerikalų tarpe.

Lietuviai 1918–1939 metų laikotarpy nemėgo viso to, kas man buvo Vilniuje artima: „krajoveų“, federacinių svajonių, regionalizmo, masonų-liberalų, kurie kadaise nuėjo su Pilsudskiu. Kaip man atrodo, jie verčiau būtų turėję reikalą su *anima naturaliter endeciana*, nes tada bent aiškiai

matomas priešas. Gal jų buvo teisybė, nespręstu. Tačiau, būtent toji linija, o ne sarmatinė, šiandien teikia lenkų lietuvių draugystės viltį. Ir galiausiai, Jerzy Giedroyc, paryžiškės „Kultūros“, kurios seniai esu bendradarbis, redaktorius, politiškai yra kilęs būtent iš tos linijos.

Czeslaw Milosz

* * *

Brangus Česlovai,

Išvažiavau iš Vilniaus prieš pusantrų metų, ir nežinia, ar į tą miestą grįšiu; šiaip ar taip, negrįšiu artimiausioje ateityje. Vienas mano bičiulis, irgi naujasis emigrantas ir gana ambicingas sovietologas, tvirtina, jog didžiuliai pakitimai Rytų Europoje gali įvykti stačiai per kelerius metus. Tada mūsų emigracija natūraliai baigtųsi. Nors esu veikiau optimistas, su tuo požiūriu nesutinku: viskas, be abejo, užtruks, turime priprasti prie antrojo gyvenimo Vakaruose. Kai kuriais atžvilgiais jis primena pomirtinį gyvenimą. Susitinkame žmones, kurių neturėjome vilties šiame pasaulyje susitikti, o su senaisiais pažįstamais esame išsiskybę maždaug amžinai. Ryšiai su jais yra kiek spiritistiški. Nuo mūsų nutolsta senieji peizažai; tuo tarpu matome daiktus, apie kuriuos turėjome labai miglotą supratimą. Rašau šiuos žodžius Venecijos viešbutėlyje, keli žingsniai nuo San Marco. Jei prieš penkerius metus kas man būtų pasakęs, jog šičia rašysiu Tau laišką, būčiau atrėžęs, kad tai negirdėtai gyvos vaizduotės įrodymas.

Dar atsimenu kiekvieną Vilniaus skersgatvį; galėčiau pereiti per tą miestą nesidairydamas į šalis, mąstydamas apie kažką savo, bet suraščiau ten viską. Beje, kartais tai darau per sapną. Tačiau miestas negrįžtamai nuo manęs traukiasi: žinau, kad jis keičiasi, bet tuose pasikeitimuose jau nedalyvauju. Pradedu jį matyti paprastesnių, bendresniu ir gal istoriškesniu pavidalu. Nejuntu nostalgijos. Kada ryžausi emigruoti, daugelis man sakė, jog nostalgija yra baisus daiktas; nemeluodamas atsakinėjau, kad jaučiu siaubingą nostalgiją Prancūzijai, Italijai ir taip toliau – stipresnės nebus jau niekada. Esu laimingas, girdėdamas Venecijos varpus ir žinodamas, kad po penkių minučių galiu vėl pamatyti San Giorgio Maggiore – gal patį gražiausiąjį pasaulyje fasadą. Nenorėčiau grįžti į dabartinį Vilnių – tiesą sakant, negalėjau ten išverti. Bet myliu tą miestą ir dabar tikrai imu suvokti, kad jis irgi yra Europos dalis.

Mudu pažįstame ne tą patį Vilnių; net galima pasakyti, kad tai du diametraliai priešingi miestai. Toks absoliutus pasikeitimas nėra dažnas dalykas. Manau, kad Varšuva, nors ir buvo visiškai sugriauta, pasikeitė mažiau. Gal iš dalies analogiškas Vilniaus likimui yra Gdanskas ar Vroclavo likimas (ir žymiai blogesnis – Karaliaučiaus likimas). Ten irgi pasikeitė gyventojai, kalba, civilizaciniai modeliai; be to, sakysime, prieškarinis Dancigas turėjo lenkišką užnugarį ir kažkokį lenkišką substratą, lygiai kaip Vilnius, priklausydamas istorinei Lietuvai, susilietė ir su etnografinė Lietuva. Bet viskas yra nauja. Žinoma, liko dangus, Vilija (kuri vadinasi Neris), net smėlio seklumos toje vietoje, kur į Nerį įteka Vilenka arba Vilnelė; liko kai kurie medžiai – daug medžių; bet kas gi dar? Tiesa, pasiliko architektūra. Tantai yra svarbu.

Manding, kaip tik architektūra suteikia miestams aurą; visa kita – gyvenimo stilius, net kraštovaizdis ir klimatas kažkokia prasme yra architektūros funkcija. Vilnius – barokinis miestas. Tačiau barokas, apskritai imant, reikalauja erdvės, distancijos, perspektyvų; miestai toje epochoje planuojami jau naujoviškai. Vilniaus barokas – tai barokas ant viduramžiškų pamatų: mat gatvelių tinklas yra viduramžiškas – viskas čia kreiva, ankšta, painu. Virš to labirinto stūkso galingi kupolai ir bokštai, priklausą visiškai kitam šimtmečiui. Niekas čia nepasirodo iš karto: kažkokios bažnyčių dalys, pasvirę mūrai, perkirsti perpus siluetai šmėkšo už kertės; tarp drėgnų ir nešvarių koridorių šauna į dangų puiki balta šv. Jono varpinė arba atsiveria nedidukė klasicistinė aikštė. Miesto istorija ir tautiniai santykiai – lygiai tokia pati painiava. Beje, Tu gerai tai žinai. Mano mokyklos laikais pusė to

Vilniaus buvo sugriauta, bet visos bažnyčios per kažkokį stebuklą išliko. Artilerijos ugnis sunaikino vieną iš dviejų dailių šv. Kotrynos bokštų, tačiau po kurio laiko ir jis buvo atstatytas. Žinoma, tarybų valdžia uždarė daugumą bažnyčių – įrengė ten popieriaus ir degtinės sandėlius, paskui nevisada sėkmingai dalį bažnyčių pritaikė muziejiniams reikalams; bet šiaip ar taip pasiliko išorė. Miestas yra labai suaugęs su savo aplinka: giedrą dieną gerai matyti, kad frontonų linijos atspindi tenykščių miškingų kalvų liniją, o gal tai ji jas atspindi. Kažkada parašei, kad debesys virš to miesto irgi yra barokiniai. Tavo teisybė.

Nenorėčiau užtrukti ties tuo baroku. Vilniuje esama visų Europos stilių (išskyrus romaniškąjį), net geros kokybės. Mišinys iš tikro keistas, bet stiliai puikiai sugyvena. Mokykloje domėjausi tuo gana rimtai. Pažinau ne tik visus Vilniaus architektūros paminklus, bet beveik kiekvieną langą ir koloną. Ėmiau suprasti architektūrą – šiaip ar taip geriau negu kitus menus; kiek pralavinau regimąją, erdvinę vaizduotę (muzikinės, deja, neturiu). Keli mano draugai irgi linko prie architektūros; galėdavome ištisas valandas žaisti, spėliodami stilius, amžius, net dešimtmečius, arba mintinai išskaičiuodami įvairias Vilniaus įdomybes. Svarbi parama šičia buvo Mikalojaus Vorobjovo knyga, išleista 1940 metais. Profesorius Vorobjovas po karo emigravo į JAV ir tenai nusižudė (jo maloni dukra gyvena Niujorke, visiškai netikėtai susitikau ją pačią pirmąją dieną tame mieste). Jo knyga, išspausdinta tik lietuviškai, yra maždaug Vilniaus Ruskinas arba Muratovas. Paskui mačiau daug miestų, ir „Vilniaus liga“ man šiek tiek praėjo. Bet prisipažinsiu, kad blogiausiomis gyvenimo dienomis, jau būdamas suaugęs, tiesiog eidavau į Skargos kiemą, į aikštelę priešais šv. Oną ar priešais šv. Teresę, stovėdavau ir žiūrėdavau: ir tai padėdavo visuomet.

Šį tą panašaus dabar randu Italijoje. Topografiškai Vilnius labai primena Romą. Netgi turi kaip ir Roma pagoniškųjų paminklų sluoksnį. Pacituosiu čia mažą anekdotą. Prieš karą buvo surengta lietuvių studentų ekskursija po Europą: vienas ekskursijos dalyvis ją labai iškalbingai aprašė. Jo apraše randame štai kokį sakinį: „Atvažiuojame į Florenciją: miestas dailus, panašus į Vilnių, nors ir blogesnis“. Juokingiausia bene bus tai, kad aš su juo beveik sutinku. Šiaip ar taip, Florencijos ir Vilniaus kultūrinė zona yra ta pati, Vilnius priklauso tam pasauliui, kuriam priklauso Florencija. Rusija yra visai kitokia, gal išskyrus Peterburgą, bet Peterburgas tai sudėtingas reikalas. O dėl Tartu ir Talino – mano manymu, jie turi su Vilniumi labai mažai bendro (išskyrus vienodą nelemtį): tai veikiau skandinaviškoji Europa.

Šit, Vilniaus architektūrą aš gana anksti pradėjau suvokti kaip ženklą. Ji kalbėjo apie kažką ir kėlė kažkokius reikalavimus. Tai buvo aukšta praeitis keistoje ir netikroje dabartyje, tradicija pasaulyje, staiga netekusiame tradicijų, kultūra akultūriniame pasaulyje. Nėra čia ko slėpti – didelė dalimi lenkų kultūra. Bet ir italų, vokiečių, prancūzų kultūra; pirmiausia krikščioniškoji kultūra (tatai aš supratau vėliau). Sakai, kad Tau Vilnius yra normalumo galimybė. Man jis niekad nebuvonormalumas. Nuo vaikystės labai stipriai, nors ir neaiškiai jutau, kad pasaulis yra pakrypęs, išvirtęs, suluošintas. Paskui pradėjau galvoti, – tiesą sakant, galvoju ir dabar, – kad gyvename jau po pasaulio pabaigos, kas, beje, neatpalaiduoja mūsų nuo jokios atsakomybės. Mano Vilniuje buvo tikrai enklavų, duodančių šiojį tokį supratimą apie tą žlugusį normalų pasaulį. Žinoma, normalumas iš viso yra reliatyvus daktas, ir aš įtariu, kad žmonių gyvenimas niekada normaliai nesusiklosto; kiekvienas apie tą normalumą kada ne kada pasvajoja, nors tai visuomet buvo idealus vidurkis, nesutampęs su faktais. O mūsų epochoje labiausiai neįtikėtini likimai yra gal dažniausi, atseit normaliausi.

Neseniai perskaičiau Thomo Manno esė „Liubekas kaip dvasinio gyvenimo forma“. Thomas Mannas kalba apie ramų, orų pasaulį, visada ieškančią vidurio kelio: tame pasaulyje reikšmingos tokios kategorijos, kaip protas, pareiga, namai. Be abejonės, tatai yra pasikeitę. Tos kategorijos nebėra mums duotos „nuo pat pradžių“, tradiciškai; jos gali būti tikrai užduotis; tai yra, turime priaugti ligi pareigos pojūčio, ligi protingo ir oraus gyvenimo, ligi kažkokios savos, nemechaniškos vietos jeigu ne erdvėje, tai laike, ir tas augimas yra labai sunkus, kas mirksnis galime ir pralaimėti. Tai pirmiausia dvidešimtojo amžiaus totalitarizmų pasekmė. Vienas iš tų totalitarizmų apsireiškė kaip tik nuosaikioje Thomo Manno tėviškėje, bet tai atskiras klausimas.

Nesu kilęs iš Vilniaus. Gimiau Klaipėdoje, iš kurios mano tėvai buvo priversti išvažiuoti 1939

metais, kai tą miestą ir apylinkes užėmė Hitleris. Tada buvau dvejų metų. Vaikystę, kitaip tariant vokiečių okupaciją, praleidau Kaune. Bet paskui jau virtau vilniečiu, kaip ir tūkstančiai lietuvių, kurie per karą ir po karo suvažiavo į savo istorinę sostinę. Miestas jiems buvo visai nepažįstamas. Prieš karą, kaip žinome, tarp Vilniaus ir nepriklausomos Lietuvos beveik nebuvo ryšių. Tiesa, egzistavo Vilniaus mitas, reikšmingas lietuviškajai vaizduotei – apie tai vėliau; bet čia jau kita dimensija. Taip pat egzistavo ir net egzistuoja senieji lietuviai vilniečiai; tai įdomi žmonių grupė, tačiau nedidelė ir turbūt jau išmirštanti. Todėl gyvenimas Vilniuje nuo pat pradžių buvo sunkus jaugimas į naują dirvą. Na ir iš viso tai buvo chaosas.

Kaip sakiau, pusėje miesto plytėjo griuvėsiai. Senajame „Jereke“ buvo sudegintas kas antras namas. Tačiau tenai kyšojo medinis kinas „Helios“ (dabar maždaug toje vietoje stovi gana pompastiška naujoji Vilniaus opera). Šitos gatvės vardo istoriją pridera nupasakoti atskirai. Lietuviškoji valdžia pavadino ją Gedimino gatve, palikdama Mickevičiaus vardą jos tęsiniui Žvėryne. Kažkur apie 1950 metus buvo paskelbta, kad darbo žmonių masėms prašant vardas bus pakeistas – gatvė vadinsis draugo Stalino prospektu. Tą išdidų vardą ji turėjo ligi XX suvažiavimo. Tada vienas pradedantis grafikas, kurį šiek tiek pažinojau, surašė valdžiai peticiją, siūlydamas grįžti prie senojo pavadinimo. Jį tuojau pat išmetė iš instituto; senu papratimu jis pateko į rekrūtus, kitaip tariant į Raudonąją armiją, iš kurios grįžo palūžęs. Tiesa, dirbo savo profesinį darbą, bet sirguliavo ir mirė, kaip pakuždomis buvo šnekama, dėl to, kad kažkur šiaurinėje bazėje gavo per didelę radioaktyvių spindulių dozę. Gatvė pagaliau virto, žinoma, Lenino prospektu. Tačiau mano karta visada vadino ir tebevadina ją „Gediminke“. Reikia pasakyti, kad Gediminas oficialiai irgi liko, nes gavo Katedros aikštę. Tuo būdu religija buvo išbraukta iš žemėlapių, o lietuviškasis nacionalizmas, nors ir nevisiškai likviduotas, atsidūrė jam priderančioje antroje vietoje.

Visas žydų getas (ir Vokiečių gatvė, nedelsiant pavadinta Muziejaus gatve) buvo fantastiška negyva erdvė, tikriausiai gana panaši į pokarinę Varšuvą. Senosios sinagogos sienos dar stūksojo, bet jas tuojau pat nugriovė. Griovė ir įvairius kitus daiktus, nevisai atitinkančius naująją tvarką. Vieną rytą pamatėme, kad dingo Trys Kryžiai – naktį juos išsprogdino. Pradžioje buvo suremontuotos, paskui nuverstos trys šventųjų statulos nuo Katedros frontono: spauda išaiškino, jog pirmąsį Stukos-Gucevičiaus projekte jų nebuvo (tai, beje, teisybė, bet valdžiai labiau rūpėjo kryžius, kurį nuvertė taip pat). Būdavo užsimenama apie kažkokią didžiulę magistralę, kuri jungsianti stotį ir Antakalnį; kaip tik tos būsimos magistralės linijoje turėjo atsidurti Aušros Vartai ir dvi bažnyčios – Dominikonų ir šv. Kotrynos. Taip pat buvo kalbama apie tikro tarybinio dangoraižio statybą Lukiškėse, vietoje šv. Jokūbo (tokį dangoraižį spėta pastatyti Rygoje). Po Stalino mirties tie gražūs projektai kažkaip savaime išnyko. Bet visą miestą apsiautė pilki standartiniai namai, šalia kurių caro kareivinių architektūra atrodė gana padoriai; tokie namai palyginti sėkmingai sudarkė Antakalnį ir vietomis ėmė sprautis net į istorinį centrą, sakysime, kaip tik į Muziejaus gatvę.

Mano mokykla, buvusi jėzuitų gimnazija, stovėjo tos gatvės gale, tarytum sala tarp griuvėsių. Ji buvo didelė, labai niūri, ir mano atsiminimai iš to meto yra gan prasti. Įvairios paauglio amžiaus krizės sutapo su minėtuoju pasaulio nenormalumo, kažkokio pakrypimo pojūčiu. Jau pirmąją mokslo dieną grįždamas namo paklydau griuvėsiuose, ir tas varginantis bejėgiškas klaidžiojimas ieškant namų, trukęs bent keturias valandas (negalėjau pasiklausti kelio, nes žmonių mačiau mažai, be to, niekas nekalbėjo lietuviškai), virto man tarsi privačiu simboliu. Vilniaus gyventojai tuo ankstyvuju periodu buvo labai negausūs; antra vertus, tai buvo neaprašoma magma. Žydai žuvo beveik visi; lenkai gana masiškai vyko į Lenkiją (arba į Sibirą), liko veikia proletarai, na ir lumpenai; lietuviai priklausė arba naujam tarybiniam elitui, arba inteligentijos likučiams, dažnai palūžusiems ir įgąsdintiems; atsirado daug rusų ir kitokių imigrantų – valdininkų, okupacinių karininkų su gražiomis dukterimis, taip pat ir paprastų žmonių, gyvenančių elgetiška arba blogiau. Iš „tuteišų“ ir rusų kalbų, lietuvių kalbos nuotrupų kūrėsi naujas keistas žargonas. Miestas buvo banditiškas ir pavojingas. Dažnai plykstelėdavo muštynės, ypač suvedinėjant tautines sąskaitas. O pirmiausia jautei sunkią valdžios ranką.

Jutau ją, be abejonės, kitaip negu dauguma, nes mano šeima buvo tarybinio elito dalis; bet

vis dėlto jčiau. Naudodamasis gana turtinga tėvo biblioteka, domėjausi daugybe daiktų. Bet netrukus turėjau susiorientuoti, kad esama neegzistuojančių (mat, uždraustų) pavardžių ir neegzistuojančių (mat, uždraustų) problemų. Tatai mane siutino ir žemino. Poroje knygų, net iš klasikinės graikų literatūros, radau užteptą vertėjo pavardę. Paklausiau tėvą, ką tai reiškia; jis atsakė, jog tokius egzempliorius nusipirko Maskvos antikvariate, o apie vertėją nieko nežino. Žymiai vėliau patyriau, jog tai Adrianas Piotrovskis (Tadeušo Zielinskio sūnus), žuvęs stalininių valymų laikotarpiu. Kito klasikinės graikų literatūros vertėjo, šį sykį į lietuvių kalbą, irgi nederėjo garsiai minėti, nes tai buvo nepriklausomos Lietuvos prezidentas Antanas Smetona. Bet ką čia bekalbėti apie Smetoną – juk oficialiai neegzistavo (nes buvo priešiška ir negera) daugiau negu pusė lietuvių literatūros; paskui supratau, jog rusų taip pat. Neegzistavo tautinė ir religinė problematika, o tai, savaime aišku, ilgainiui sužadino manyje gana gyvą susidomėjimą ir viena ir kita. Neegzistavo taip pat dauguma pasaulio šalių. Prancūzija arba Anglija buvo man grynai literatūrinės sąvokos, maždaug kaip Jules Verne'o salos; beje, Lenkija irgi. Jos buvo tiesiog išgalvotos ar geriausiu atveju likusios praeityje; dabartyje tebuvo kažkoks nediferencijuotas ir visiškai neprieinamas (mat, priešiškas) plotas. Jau baigus universitetą man pateko į rankas knyga *Visas Vilnius 1913 metais*. Viename iš jos pirmųjų puslapių radau ilgoką sąrašą užsienio miestų, į kuriuos iš Vilniaus galima nusipirkti tiesioginį geležinkelio bilietą. Mane sudomino, kiek gi tų miestų liko. Pasirodė, kad du: Karaliaučius ir Lvovas.

Visaip buvo ravima praeitis ir skiepijamas naujas mentalitetas. Lengva suprasti, kad čia dar negana kryžių vartymo arba kinų „Casino“ ir „Adria“ netikėto pervadinimo „Maskva“ ir „Spaliu“ (tiedu nauji vardai išliko ligi pastarojo meto). Naująją ideologiją prievarta grūdo visais įmanomais metodais, ir dar taip, kad žmogų specialiai nužemintų, parodytų, jog jis nieko nevertas. Seni mokytojai ir universiteto profesoriai, dusdami iš bejėgiško niršulio, kartojo daiktus, kuriais netikėjo ir kurių žmogui gal iš viso nedera sakyti. Poetas Putinas, jau nebejaunas ir visų gerbiamas, kurį laiką tylėjo, bet vėliau pradėjo spausdinti tai kas reikalauta. Romane apie 1863 metus prakišo sakinį, kuris daug kam padarė įspūdį: kad tauta turi subręsti ne tik laisvei, bet ir vergijai. Man tas sakinytas atrodo kapituliantiškas. Nereikia pratintis prie vergo rolės. Beje, Putinas rašė į stalčių eilėraščius, kurie dabar išplaukia emigracijos žurnaluose. Vertė Mickevičių, posėdžiavo Mokslų akademijoje ir buvo katastrofiškai nelaimingas; mirė po daugelio metų tokio gyvenimo. Jam buvo iškeltos oficialios laidotuvės.

Kitas poetas, Sruoga, pateko į vokiečių kacetą, iš kurio grįžo į Vilnių. Suspėjo parašyti knygą apie savo nuotykius, gana įdomią, cinišką, truputį panašios tonacijos, kaip Borovskio knygos. Rašytojų susirinkime vienas partinis veikėjas pasakė – nei daugiau nei mažiau – kad vokiečiai tikriausiai buvo teisūs, laikydami tokius žmogeliūkščius kacetuose. Sruoga patyrė šoką ir netrukus po to susirinkimo mirė.

Buvo keletas narsių žmonių – arba tokių, kurie vis vien neturėjo ko prarasti, kaip senas rusų emigrantas, religinis filosofas Karsavinas; savaime aišku, jie žuvo. Bet žūdavo ir kiti. Pagaliau buvo priprasta prie visko – prie privalomų demonstracijų, netikrų draugysčių, prie specialios kalbos, diametraliai priešingos tam, kas iš tikrųjų turima galvoje. Įsivyravo sumiesčionėjimas ir reliatyvi ramybė. Žmonės – beje, pirmiausia išsilavinęs sluoksnis – laiko kasdieninį melą denarais, kuriuos tenka mokėti ciesoriui, jeigu norima pakenčiamai gyventi, ir nemato čia moralinės problemos. Gal kaip tik to valdžiai ir reikėjo.

Tai naujo, jau postalininio laikotarpio reiškinys. Bet reikia atsiminti, kad Lietuvoje stalinizmas iš esmės niekad nesibaigė; suminkštėjo, praėjusiam dešimtmetyje netgi labai, bet liko tuo pačiu, kuo ir buvęs. Manau, jog situacija Lenkijoje vis dėlto yra kitokia. Truputį kitokia ji netgi Rusijoje. Lietuvių inteligentijoje vyrauja bejėgiškumo jausmas ir visiška demoralizacija. Neįsivaizduoju Lietuvos TSR Mokslų Akademijos nario, kuris pasektų Sacharovu, nors be abejonės esama tokių, kurie juo dvasioje žavisi. Beje, čia paranku teisintis: Sacharovas yra rusų reikalas, Lietuva yra okupuota šalis, turinti savo problemų, ir viską privalu aukoti, idant būtų išgelbėta lietuvių kalba ir kultūra, – atseit, reikia tupėti ramiai. Tik nežinia, ar tuo būdu išgelbėta kultūra bus ko nors verta.

Lietuvių rezistencijos centras yra kitur. Šičia grįžtu prie pokarinio Vilniaus ir prie asmeninių

atsiminimų. Gan dažnai girdėdavau apie partizanų karą Lietuvos miškuose. Tiesą pasakius, tai irgi turėjo būti draudžiama tema, bet partizanų karas buvo taip įsisiūbavęs, jog nebeįmanoma buvo apie jį visai tylėti. Suprantama, valdžia stengėsi ne tik užgniaužti partizanus, bet ir visokiais būdais apspjaudyti. Ji tai daro lig šiol: tikriausias kelias į pasisėkimą oficialioje lietuvių literatūroje arba kine yra partizanavimo sušlykštinimas, kartais gana klastingas, nes su tam tikru gerai apskaičiuotu tiesos procentu. Tas karas buvo tragiškas ir nematytai žiaurus. Girdėjau ir apie masines deportacijas; tai jau buvo griežtai uždrausta tema, bet žinojau, jog žmonės, pirmiausia sodiečius, veža į Sibirą, kur jų laukia sunkus gyvenimas. To negalima buvo nežinoti. Dingo du mano klasės draugai: jų namuose išgirdau, jog abu su šeima išvežti, nes jų tėvas pasirodė esąs senosios Lietuvos karininkas. Buvo išvežtas į Sibirą mano tėvo brolis; tėvas stengėsi jį ištraukti, bet nesėkmingai; netrukus jis mirė, po daugelio metų grįžo tik jo našlė su dukra. Išnykdavo pažįstami, priklausę senajai inteligentijai. Kai kurie grįžo; gana didelė jų dalis dabar rašo itin lojalius daiktus.

Kalbi apie keturiasdešimtųjų metų nusikaltimą. Abu žinome, kad didžiausią mastą tas nusikaltimas įgijo po karo. Buvo deportuotas, kaip tvirtinama, kas šeštas lietuvis. Tai siejosi su kolektyvizacija, bet ne tik tai: pirmiausia stengtasi kartą visiems laikams atpratinti tautą nuo bet kokių mėginimų spręsti savo likimą ir netgi apie jį galvoti. Sekėsi nevisiškai, ir dabar jau galima pasakyti, kad apskritai nepasisekė. Bet ne dėl valdžios kaltės.

Partizanavimas buvo beviltiškas reikalas. Vakarai, kaip žinome, nesidomėjo Baltijos kraštų padėtimi. Tu rašei apie tą padėtį knygoje *Pavergtas protas* ir už tai kiekvienas lietuvis turi būti tau dėkingas; deja, to deramai nesiklausyta. Net ir dabar skaitau Vakarų spaudoje katastrofiškai kvailus elaboratus Baltijos valstybių tema. Vakarai kažkaip įprato manyti, jog Rusija visada buvo ir dėl šventos ramybės turi būti tose teritorijose, o visa kita yra nereikšmingas epizodas. Tiesa, pasitaiko ir protingesnių balsų, gal dažniau negu tada: tai jau išganingas Solženicyno ir panašių į jį poveikis. Lietuva po karo neteko daugiau kraujo, negu kitos Baltijos valstybės, bet gal kaip tik dėl to liko iš jų labiausiai užsispyrusi. Karas miškuose truko ligi Stalino mirties, o iš esmės ilgiau: paskutiniai partizanai laikėsi praktiškai ligi mūsų dienų.

Po to karo liko nedaug istorinės dokumentacijos; jeigu ji egzistuoja, tai pirmiausia žinomųjų archyvų gelmėse. Tokios informacijos beprotiškai bijomasi. Prieš keletą mėnesių Vilniuje buvo teiriamas buvęs partizanas Balys Gajauskas: jis gavo penkiolika metų daugiausia už tai, kad rinko archyvinę medžiagą apie miško karą (reikia pasakyti, kad prieš tai jis jau atsėdėjo savo dvidešimt penkerius metus). Pokario laikotarpiu girdėjome, kad partizanų rankose yra pirmiausia rajonai į pietvakarius nuo Vilniaus, kažkur apie Druskininkus. Aplink Vilnių lietuvių partizanų nebuvo arba buvo žymiai mažiau, nes gyventojai čia nesijautė esą lietuviai; tuo tarpu kurį laiką čia klajojo Armia Krajowa, kurios santykiai su lietuviais nevisada buvo geri. Bet pačiame mieste funkcionavo lietuviškas pogrindis. Suprantama, aš nieko apie jį nežinojau ir tik dabar pradėdau šį tą patirti; bet jutau kažką tokio ore. Į kalėjimą pateko poetas, artimas tėvo draugas Kazys Boruta, nes kažin ką žinojo ir neįskundė. Ta pavardė Tau nėra svetima – kiek atmenu, senais laikais esi vertęs Borutą į lenkų kalbą. Po Stalino kalėjimo Boruta liko doras vyras: kai lietuvių rašytojų susirinkime buvo niekinamas Pasternakas, jis vienintelis atsistojo ir išėjo. Borutos draugė Ona Lukauskaitė pateko į teismą drauge su juo ir gavo dešimt metų. Po Stalino mirties išėjo iš kalėjimo. Neseniai, turėdama daugiau nei septyniasdešimt, įstojo į lietuviškąją Helsinkio grupę.

Suprantama, pogrindis buvo infiltruotas. Daug siūlų rankose laikė vienas KGB agentas; šiandien jis verčiasi teismo medicina, tiksliau pasakius lavonų preparavimu. Žinau, kad tai skamba pernelyg literatūriškai, ir vis dėlto tai tiesa. Pagaliau viskas buvo sunaikinta. Man bestudijuojant universitete tai buvo praeities reikalas, žmonės sėdėjo Gulage arba gulėjo po žeme; likusiųjų tarpe vyko kažkoks prisitaikymas ir stabilizacija, juo labiau kad režimas, tariant Achmatovos žodžiais, irgi rinkosi labiau vegetarinę dietą. Bet, jei neklystu, penkiasdešimt devintaisiais metais studentų susirinkime mums buvo pasakyta, jog atskleista organizacija, kuri filologijos fakultete varė priešišką veiklą. Tos organizacijos nariai šnekėjosi savo tarpe apie Lietuvos reikalus ir, rodos, rašė kažkokius atsišaukimus. Neturėjau ryšių su tais žmonėmis, net nei vieno jų nebuvau matęs, bet tada jau buvau

perėjęs politinę mutaciją, taigi pajutau jiems simpatiją. Rezistencija ruseno daug metų: jau nebe ginkluota, bet idėjinė rezistencija. Laikau ją vienintele morališkai leistina, be to, vienintele rezultatyvia. Tauta negali sutikti, kad ją laužytų, spaudytų jai į veidą ir lieptų už visa tai džiaugsmingai dėkoti. Neįmanoma išrauti normalių žmogiškų refleksų, ypač kai turime reikalo su lietuvišku užsispyrimu, kuris net priežodyje minimas, ir su tradiciniu, gerus septynis šimtmečius ugdytu atsparumu. Pastaraisiais metais neįtikėtinais pražydo lietuvių savilaida; o tai rodo, jog pasipriešinimas gavo naują ir svarbią dimensiją. Kažkaip jau sunku nebekreipti dėmesio į to krašto likimą. Žinau, jog tai nėra lietuvių inteligentijos nuopelnas; šiaip ar taip, čia nusipelnė ne ta inteligentijos dalis, kuri yra matoma. Egzistuoja, net labai dažnai pasitaiko sumiesčionėjęs *homo sovieticus*, kuris kukliai (arba ir nekukliai) turtėja, drebėdamas priiminėja gimines iš užsienio, o laikui bėgant ir pats ima užsienin važinėti. Jis tyliai ir mirtinai neapkenčia rusų, bet būtent rusų; sistema jam yra paranki, be tos sistemos jis nežinotų ką daryti, bent kurį laiką. Bet egzistuoja ir kiti žmonės – daugiausia iš paprastųjų.

Pažinojau vieną jų – Viktorą Petkų. Priskirčiau jį prie ypatingiausių asmenų, kokius gyvenime esu regėjęs. Tas stambus flegmatiškas žemaitis praleido Gulage penkiolika metų. Pirmąsyk pateko ten dar nepilnametis už ryšius su pogrindžiu, nors nebuvo laikęs rankose ginklo. Po Stalino mirties buvo paleistas, bet netrukus vėl suimtas, šį kartą už tai, kad turėjo subversyvios literatūros. Prie minėtosios literatūros priklausė Selma Lagerlöf ir lietuvių-rusų poeto Baltrušaičio knyga, išspausdinta 1911 metais. Petkus sėdėjo aštuonerius metus (tuo tarpu Baltrušaitis, lygiai kaip ir Lagerlöf, buvo reabilitudtas). Išėjęs, žinoma, negavo normalaus darbo, bet surinko vieną iš geresniųjų Vilniuje lituanistinių bibliotekų. Įstojimą į Lietuvos Helsinkio grupę laikė natūraliausiu daiktu, nors be abejonės suvokė, kaip ir visi, kad pateks į kalėjimą pirmasis. Buvo areštuotas. Jo teismas vyko vienu metu su Ginzburgo ir Ščaranskio teismais – tarp kitko, šiedu buvo jo bičiuliai (Petkus taip pat bičiuliuosis su Sacharovu ir iš viso nebuvo rusofobas). Tada jau buvau Vakaruose, Prancūzijoje; beveik nieko negalėjau jam padėti, tik tai kas rytas skaičiau visus man prieinamus laikraščius ir jutau, kaip Petkaus figūra diena iš dienos auga. Jis neatsakinėjo į jokių teismo klausimus. Davė suprasti, kad tai jo manymu okupacinis ir neteisėtas teismas, su kuriuo bendradarbiauti ir netgi bendrauti nepridera. Paskui tiesiog tylėjo arba miegojo. Gavo naują penkiolikos metų terminą.

Šit, Vilniuje dažnai patirdavau labai nesmagų jausmą, jog dabartiniai gyventojai kažkaip nepritampa prie to miesto. Neatitinka Vilniaus masto – Vilnius yra už juos didesnis. Iš dalies kaip tik dėl to pasaulis man atrodė deformuotas. O juk tai netiesa. Turime atsiminti, jog Vilniuje dabar spiečiasi lietuvių rezistencija, kurią nei valandėlės nesvyruodamas pavadinsiu didžia. Mano asmeniniai kontaktai su ja buvo labai nežymūs (nors variau privatų karą su režimu ir sykių sužaidžiau *va banque*). Bet ji buvo Vilniaus oro dalis.

Valdžios požiūris į lietuviškąjį nacionalizmą visada buvo dvilypis. Žinoma, viena ranka ji stengėsi jam nusukti sprandą, bet kita, sakytum, po trupučiuką maitino. Darė keistas laikinas nuolaidas – netgi Stalino epochoje. Jau minėjau Gedimino aikštę. Keturiasdešimtais metais nacionalizmas buvo absoliučiai uždraustas, tačiau per karą buvo leista mušti ne vien rusiškojo, bet – saikingu mastu – ir lietuviškojo nacionalizmo būgnus. Staiga paaiškėjo, kad galima girti Lietuvos didžiuosius kunigaikščius (mat, jie šauniai kovėsi su vokiečiais). Visa tai buvo kiaurai perregima (nors, reikia pripažinti, ambivalentiška); po karo reikalai susipainiojo. Kai kurios nuolaidos buvo taktinis žingsnis dideliame tautos pavergimo žaidime. Kitais atvejais manevravo lietuvių tarybinis elitas, kuris savo paties interesus gindamas tylomis sabotavo rusifikaciją (kaip sakiau, giliausioje gelmėje jis yra pašėlusiai antirusiškas, nors pakanka trupučiuką spustelėti, ir jis padarys visa, kas reikalaujama, netgi daugiau). Be to, yra žymiai lengviau valdyti, siundant lietuvius prieš lenkus, lenkus prieš lietuvius, visus prieš žydus ir taip toliau (lenkams Vilniaus krašte irgi buvo daromos nuolaidos, nors gal ir nedidelės). Na, o rusai yra geras baubas: nedarykite to ir to, nes rusai mus pasmaugs. „Piesnia i pliaska“, žinoma, klesti, net labai estetizuotų, nedaugeliui skirtų renginių pavidalu, o „dainų šventės“ yra lygiai tiek pat charakteringos režimui, kiek ir gegužės pirmosios demonstracijos. Didžiuosius kunigaikščius minėti jau kažkaip nepatogu. Tačiau buvo atstatyta Trakų pilis; tatai įsiutino

Chruščiova, bet jo tapybiškas įniršis liko tik prisiminimas. Taip pat madingos yra istorinės dramos, pilnos įvairių neaiškių aliuzijų, ir, beje, cenzūros bei partinės kritikos geraširdiškai aprobuojamos. Žodžiu, ir Lietuvoje valdžia naudoja nacionalizmą kaip papildomą kontrolės instrumentą (ir atsarginį vožtuvą); mažiau negu Lenkijoje, bet naudoja. Požiūris į katalikybę kur kas labiau vienareikšmis: katalikybės valdžia nepritaiko savo reikalui – stengiasi sunaikinti ir tiek. O mano manymu, ne tik nacionalizmas, bet ir katalikybė tose teritorijose yra reali jėga.

Prisimenu tragikomiškus, labai žeminančius ir gana dažnus vadinamosios nacionalinės politikos svyravimus. Ypač kada reikalas lietuviškiems simboliams (tas režimas simboliams yra negirdėtai jautrus). Raudonąją vėliavą Gedimino kalne pakeitė trispalvė, bet ne prieškarinė lietuviškoji, o nauja, su vyraujančia raudonumo porcija. Kurį laiką buvo gražinami herbai miestams, bet visa tai pasibaigė, priėjus prie Vilniaus herbo – šv. Kristupo. Tautos himnas, griežčiausiai uždraustas per pirmąją okupaciją, po karo vėl buvo grojamas Vilniaus paraduose, netgi pačiu blogiausiu laikotarpiu; bet vėliau jį pavadavo naujas himnas, kurio žodžius parašė mano tėvas.

Čia turiu pasakyti šį tą apie tėvą. Negaliu jo teisti ir to nedarysiu. Žinau, kad jo gyvenimas buvo labai sunkus. Jaunystėje jis buvo kairysis intelektualas, maždaug tos pačios rūšies kaip Kazys Boruta ir Ona Lukauskaitė. Jo bičiulis, netgi geras bičiulis, buvo ir Pranas Ancevičius prieš pabėgdamas į Lenkiją. Tasai Kauno ir Vilniaus inteligentijos pasauliukas iš tikro yra mažutis – viskas jame susiję. Taigi apie Ancevičių girdėjau nuo vaikystės, nors jo figūra man egzistavo gana specifikoje perspektyvoje. Mano tėvas skyrėsi nuo savo draugų, nes virto ortodoksu. Nežinau, ką jis patyrė keturiasdešimtais metais, posėdžiaudamas seime su Jędrychowskiu. Atrodo, lemiamo poveikio jam bus turėjęs karas; po to jis jau nebesikeitė, pripažino esamąją situaciją vienintele įmanoma situacija. Nebuvo cinikas. Tebedraugavo su Boruta, ir Lietuva jam nebuvo tuščias garsas. Tarp kitko, jo asmeninė padėtis (tuo pačiu ir mano) buvo gana nepatvari, nes po Stalino mirties jis išgirdo, jog buvo rengtas senųjų kairiuolių procesas, įskaitant ir jį, tikrai nesusėpėta. Sunkios istorijos, ką besakyti. Prispąžinsiu, jog tos kartos žmonėms esu linkęs atleisti daugiau, negu dabartiniams arivistams: šiaip ar taip, jie turėjo problemų, kurių tie šiandieniniai nebeturi.

Vilniaus universitetas. Pradėjau jį lankyti, kaip sakiau, reliatyvios stabilizacijos epochoje. Žinoma, jis labiau skyrėsi nuo Tavo universiteto, negu Tavo universitetas nuo Mickevičiaus Almae Matris. Po 1939 metų į Vilnių persikėlė Kauno profesoriai, o Kauno universitetas buvo neblogas; bet mano laikais jie jau nebedėstė, buvo emigracijoje, Sibire arba iš viso neegzistavo. Pora, kaip minėtasis Putinas, išėjo į pensiją. Tuoj po karo universiteto lygis – moksle ir bet kokia kita prasme – katastrofiškai krito. Tiesa, paskaitos tebebuvo skaitomos lietuviškai, bet jų turinys dažniausiai krypo į ideologinį ir karinį muštrą. Tai pradėjo keistis labai lėtai. Tik apie porą profesorių išsaugojau šiltesnius atsiminimus. Sakysime, lietuvių kalbos profesorius Balčikonis, senovinio tipo leksikografas, retas keistuolis, o drauge narsus žmogus: kiek žinau, beveik visą savo uždarbį jis atiduodavo represuotoms šeimoms. Jis kaip tik buvo dar iš Kauno. Arba toks profesorius Lebedys, geras XVI ir XVII šimtmečių Lietuvos žinovas. Iš logikos mane egzaminavo profesorius Sezemanas, senas rusų emigrantas, grįžęs iš stalininio lagerio (kuriame, kaip žmonės sakė, sugebėjo užsiiminti joga ir versti į lietuvių kalbą Aristotelį). Ne be reikalo miniu tikrai mirusius. Jau man baigus universitetą, jame susiformavo baltistikos mokykla, kuri patraukė daugelį – mat, tai patriotinis, ir drauge tarsi neutralus darbas; bet gal ir nevisiškai neutralus, nes mokyklos vadovas profesorius Kazlauskas netrukus nuskendo Neryje gana paslaptinomis aplinkybėmis.

Senojo universiteto aurą išsaugojo tikrai sienos, gražios skaityklų salės ir dar gražesni kiemai. Jų iš viso yra devyni, o gal ir trylika. Sakydavome, jog tame labirinte esama vietų, kur dar niekad nebuvo įžengęs žmogus. Liko taip pat ir studentų bendrabutis Tauro kalne (Bouffalowa Góra), kur aš praleisdavau daug laiko. Na, gal liko ne tik architektūra, bet ir biblioteka. Didžioji jos dalis buvo lenkiška (vėliau tai šiek tiek pasikeitė). Daug knygų pateko į specfondą, atseit, praktiškai liko neprieinamos; vis dėlto rasdavau įdomių daiktų. Gana greitai pramokau lenkiškai, nors dauguma mano kolegų ta kalba nesidomėjo (tiesa, man buvo lengviau, nes mano senelė iš motinos pusės buvo lenkė ir arši Sienkiewicziaus gerbėja, tėvas irgi lenkiškai skaitė, o prireikus ir susikalbėdavo).

Parašiau net ilgoką referatą „Mickevičius Vilniaus universitete“. Gamindamas tą referatą, perskaičiau maždaug pusę literatūros, kurią minėta tema galima perskaityti, taigi sužinojau ir apie senąją Vilniaus masoneriją (tarpukario masonerija, žinoma, yra man *terra incognita*), ir apie šubravcus, ir apie Kontrimą. Po to referato su bičiuliais net įsteigėme ratelį pagal šubravcų modelį; tai buvo rizikinga, turint omenyje visareges KGB akis, bet kažkaip ištirpo berniškuose pokštuose, na ir alkoholyje. Šiaip ar taip, žinojau apie ano Vilniaus tradicijas. Bet kartu jutau, jog mano tradicijai veikiau priklausė Poška – šubravcų išjuoktas keistuolis – ir Daukantas, turėjęs ryšių su filomatais, bet pasukęs kitu keliu, tapęs pirmuoju lietuvių istoriku. To Daukanto likimas yra jaudinantis: tai truputį komiška figūra, turinti ir kažkokio šventumo. Man buvo ir liko reikšmingas Donelaitis, aštuonioliktojo amžiaus poetas, mano manymu prilygstant Europos didiesiems. Čia dera pasakyti kelis žodžius apie kalbą, Vilnius, kuris dabar yra perpus lietuviškas miestas, vartoja keistą *koine**, kadangi į jį suvažiavo visų Lietuvos tarmių atstovai, o antra vertus slaviškas (ir tarybinis) žargonas irgi daro poveikio. Todėl naujoji lietuvių poezija iš dalies yra maištas prieš tą *koine* (čia kaip tik padeda praeities rašytojai), iš dalies jos įmantrus perdirbimas. *Nota bene* rusų jambas nekelia man pasipriešinimo, nes tai ir lietuvių jambas, turįs ilgą tradiciją, ir, matyt, atitinkąs kalbos dvasią (tikriausiai viską lemia kirčiavimo sistema, bet tos temos neplėtosiu, nes tai jau lingvistika). Šiaip ar taip lietuvių literatūra – nemaža dalimi susijusi su Vilniumi – yra mano asmeninė erdvė; bet universitete pamilau ir lenkų literatūrą. Rusų irgi, net stipriai pamilau.

Aišku, niekas manęs to nemokė. Čia prisiminsiu savo pirmuosius politinius nuotykius. Mokykloje virtau komjaunuoliu, ir man net atrodė, jog kaip tik šiuo keliu einant galima pataisyti pasaulį. Į komjaunimą buvo tempiami daugmaž visi, todėl universiteto komjaunuoliai įvairiai atrodė – jie nevisada buvo bukalgalviai ir stalinistai, nors bukalgalviai ir stalinistai, suprantama, vyravo ir visuomet tardavo paskutinįjį žodį. Priklausiau prie vad. tikinčiųjų, kurių, kiek galiu suvokti, buvo nedaug. Dvidešimtas suvažiavimas man ir porai mano draugų buvo šokas (netgi nepaisant to, ką jau žinojome); bet galiu nurodyti visiškai tikslią savo tikrosios mutacijos datą – tai 1956 metų lapkričio ketvirtoji, kai buvo užgniaužtas vengrų sukilimas. Paskui prasidėjo Pasternako byla. Keturiese parašėme jam laišką su pasigėrėjimo žodžiais. Tada perskaičiau visus jo eilėraščius ir pusę išmokau atmintinai. Bandėme leisti studentišką literatūros almanachą *Kūryba*, kuris įstrigo cenzūroje ir viešai buvo pavadintas priešišku. Mane metams išgrūdo iš universiteto. Tuos metus aš laikau palaimingais. Skaičiau nuo ryto ligi vakaro. Tuomet ir supratau, kas yra rusų poezija, na ir iš viso, kas yra literatūra.

Nadežda Mandelštam mėgsta žaidimą, kurį pati prasimanė: siūlo kiekvienam suminėti dešimt tikrai išsilavinusių (ir nesenų) žmonių Tarybų Sąjungoje. Bežaidžiant paaiškėja, kad tokių yra tik du: vienas kalbininkas ir vienas Bizantijos kultūros specialistas. Tada ponia Nadežda atskleidžia paslaptį: abu kiaurą vaikystę sirgo ir nelankė tarybinės mokyklos. Tokios laimės neturėjau. Bet jei įsigijau šiojį tokį išsilavinimą – įsigijau per tuos vienerius metus. Universitete gavau tik svarbiausias lituanistikos žinias (beje, stambūs jos regionai man liko neprieinami); susipažinau ten su Marksu, ko anaipol nesigailiu, ir šiek tiek studijavau klasikinę filologiją. Ieškojome su bičiuliu net kokio nors rabino, kad jis duotų mums supratimą apie hebrajų kalbą, bet kur tu pokario Vilniuje rasi rabiną! Šiaip ar taip pasirodė, kad kažko galima išmokti. Galima plaukti melo ir nereikalingų informacijų Niagara prieš srovę, ir net užplaukti į viršų, tik nieko negali temptis paskui save – kiekvienas turi tai daryti pats. Čia prisipažinsiu, kad mane formavo ne tik Vilnius, bet ir Maskva, labai įdomus miestas, nes, anot Zinovjevo, ten yra viskas ko širdis geidžia: katalikai ir budistai, avangardistai ir disidentai, matematikai ir merginos, kokių Paryžiuje nerasi. Tiesa, dauguma tų merginų dabar jau kaip tik Paryžiuje. Arba Londone. Bet meskime juokus į šalį: Maskva tai rimtas patyrimas.

Vienu požiūriu esu tipiškas luošas tarybinis pilietis – nesusišneku jokia svetima kalba (išskyrus rusų ir lenkų), net dabar Amerikoje angliškai šnekėti man sunkoka. Skaitau, tiesa, keliomis kalbomis, bet atrodo, kad tame pasyvaus mokėjimo rate ir liksiu, o tai mane pašėlusiai kamuoja. Tiesą pasakius,

* *Koine* (gr.) – bendrinė kalba, susidariusi iš giminingų tarmių kurios nors vyraujančios tarmės pagrindu. (Red.)

kam gi žmogui iš Tarybų Sąjungos tos kalbos? Vakarų knygos jam prieinamos absurdiškai mažais kiekiais, periodika visai neprieinama, apie keliones geriau nešnekėkime. Juo svarbesnė man buvo lenkų kalba; ir ne man vienam. Pažinojau dešimt ar daugiau žmonių, kuriems ji irgi buvo langas į pasaulį. Daug metų susitikdavome lenkiškame knygyne Gedimino gatvėje; į rankas mums patekdavo ir tokių knygų, kokių tame knygyne nebuvo – pavyzdžiui, Tavo rašytų. Diskutuodavome ir juokaudavome savo tarpe lenkiškai, iš dalies norėdami suklaidinti pašalines ausis, iš dalies dėl snobizmo, iš dalies iš meilės lenkų kalbai, nes jai už daug ką buvome dėkingi.

Čia prisiartinu prie lietuvių-lenkų problemos. Man asmeniškai mūsų tautų antagonizmai atrodo didžiulė kvailystė, ir norėčiau tikėti, kad jie yra praeities reikalas. Manau, kad didelė, gal vyraujanti jaunosios kartos dalis Lietuvoje dabar nejunta lenkams jokio priešiško. Įtariu, jog tas pat yra ir kitoje pusėje; gal dar kur užsiliko lenkų aristokratiškumo, poniškumo poza lietuvių atžvilgiu, o gal ir ne. Virš mūsų persirito tokia epocha, jog senieji ginčai atrodo mažareikšmiai. Bet gal problema yra kiek sudėtingesnė.

Lietuva įsigijo tautinę savimonę gana vėlai, sunkiai ir kaip tik opozicijoje prieš Lenkiją. Lenkų kultūros įtaka, ypač po Liublino unijos, buvo milžiniška; manau, kad apskritai imant pozityvi, nors čia beveik nė vienas lietuvis su manimi nesutiks. Be Lenkijos nežinotume daugelio dalykų, gal ir politinių teisių sąvokos. Na ir mūsų tautinis atgimimas turėjo tipiškų lenkiškų „virštonių“, kartais sarmatiškų, kartais mesianiškų, tik tie modeliai paradoksaliai nukrypavo prieš lenkų kultūrinę dominaciją. Viskas buvo „atvirkščiai“: Jogaila yra išdavikas, Jonušas Radvila yra didvyris ir taip toliau. Tauta turėjo atsistoti ant kojų. Ji tai darė kartais nemikliai, pasiduodama vaikiškiems kompleksams, kuriuos lengva atleisti, nes pradžioje jie pasitaiko kiekvienam. Tačiau kompleksai gyvuoja pasiutusiai ilgai ir virsta balastu. Kalbi apie lenkišką neatlaidumą: šit, lietuviai tikriausiai dar neatlaidesni, atsimens skriaudą šimtus metų. Mes netgi tuo didžiuojamės, nors kažin ar verta. Atsimename, jog lenkų kultūrinė (ir socialinė) dominacija aštuonioliktojo amžiaus Lietuvoje buvo lietuviams grėsminga – mes galėjome netekti kalbos ir atskiro istorinio kelio. Pridėk skaudų, per kelis amžius susikaupusį pojūtį, jog lietuviai yra antraeilė tauta valstybėje, ir kas iš to pojūčio seka – tam tikrą didybės maniją, susijusią su persekiojimo manija. Lengva tatau pajuokti, nors čia gimsta ir sveikos ambicijos. Asmeniškai visai nejuntu, kad kaip lietuvis priklausyčiau antraeilei tautai; jaunoji Lietuvos karta nuo to pojūčio atsipalaiduoja, nes Lietuva dabar bet kuriuo atžvilgiu turbūt nenusileidžia kitoms Rytų Europos šalims; bet kai kurie archetipai išlieka ir gali atgimti, ypač todėl, kad totalitarizmo patirtis iš viso nėra palanki protingiems ir tolerantiškiems požiūriams. Esti kažkoks įprotis demonizuoti lenkus. Pagal šį mentalitetą (turintį įtakos, nors jau ne per didžiausios), tiems lenkams ištisus amžius rūpi vienas vienintelis dalykas: kaip čia Lietuvą prie Lenkijos prijungus, nutautinus ir aplamai sumaišius su purvais. Lenkai esą pavojingesni už rusus (nes juk jie katalikai ir europiečiai). Egzistuoja stereotipinis įvaizdis – machiaveliškas lenkas, gal iš Ašmenos, o gal iš Alpuharos, kuris visada pasieks savo tikslą, jei ne jėga, tai klaida. Šičia, emigracijoje, dažnai stebiu tą mentalitetą, ir man tada būna siaubingai gėda, nes juk tai kažkoks nesubrendimas daugmaž iš Gombrowicziaus romanų. Subrendusios tautos – o lietuviai dabar, be abejo, tokie yra – nutautinti tiesiog neįmanoma, net jei kas to labai norėtų. Visas šitas stereotipas – tai inercija ir traukimas atgal. Jis gali būti parankus tik režimui. Todėl negalima užmiršti, kad jo esama, ir reikia vengti – taip pat ir lenkams – veiksmų, galinčių stiprinti ar gaivinti panašius jausmus.

Reikalas, aišku, paliečia Vilnių. Yra specifika lietuviška Vilniaus mitologija; manau, kad ji suvaidino to miesto istorijoje didesnę vaidmenį, negu, pavyzdžiui, ekonominiai santykiai. Lenkams Vilnius buvo „kresų“ kultūrinis centras, svarbus, bet šiaip ar taip provincišką. Lietuviams tai istorinio tęstinumo ir identiteto simbolis, kažkas panašaus į Jeruzalę. Devynioliktajame ir dvidešimtajame amžiuje lietuvių vaizduotė žymia dalimi formavo karališko ir švento, priedarta išplėsto Vilniaus mitas. Tas mitas nevisada mane įtikina, ypač jo kunigaikštiškai karališkoji dalis, bet turime sutikti, kad kažkokios tiesos čia esama. Pavyzdžiui, nuo Rygos ar Talino Vilnius labai skiriasi, kadangi nebuvo haniškąs centras, o kaip tik sostinė, sakralinis miestas, na ir didžio Universiteto buveinė. Taip pat nebuvo kolonistų kūriny, o natūraliai išaugo iš savo aplinkos. Todėl ginčijantis dėl Vilniaus, kaip Tu,

beje, pastebėjai, ginčijamasi dėl to miesto istorinio rango: ar jis turi būti regionalinis, ar priklausyti prie tradicinių Rytų Europos sostinių. Ginčijamasi taip pat dėl Lietuvos rango ir išlikimo. Nes Lietuva be Vilniaus yra valstybė efemeridė, o su Vilniumi atgauna visą savo praeitį ir visą istorinę atsakomybę.

Didelių kovų tarp Lietuvos ir Lenkijos nebuvo, tačiau Vilniaus problema buvo rimta. Miestas palaipsniui virto lenkiška (taip pat ir žydiška) enklava lietuviškoje teritorijoje. Minėtoji knygoje *Visas Vilnius 1913 metais* yra tik dvi lietuviškos pavardės; tiesa, ne bet kas, o Smetona ir Basanavičius (pirmasis Nepriklausomybės akto signataras). Apylinkėse dar devynioliktajame amžiuje buvo kalbama daugiausia lietuviškai (sužinojau apie tai kaip tik studijuodamas Mickevičiaus epochą). Tą istorinį, etninį, na ir socialinį mazgą išrišti galėjo nebent saliamoniškos galvos, kurių istorija mūsų tautoms, apskritai imant, šykštėjo; beje, ir laiko buvo per mažai. Taigi elgtasi neišmintingai. Lietuviai negalėjo ir ligi šiol negali atleisti nei Želigowskio epizodo, nei Bociąnskio ir kitų polonizacinių užmačių; taip pat negalėjo suprasti Pilsudskio federacinių idėjų, ir čia tiesa buvo jų pusėje, nes federacija daroma ne tokiais būdais, net jei ji būtų įmanoma, kuo aš šiek tiek abejoju. Bet, antra vertus, nenorėjo suprasti, kad lenkai irgi turi teisių į Vilnių, nes lenkų gyventojai ir kultūra ten tada vyravo. Prievartinis lietuvinimas, lygiai kaip ir lenkinimas, būtų buvęs neatleistina nuodėmė. Šiaip ar taip, „klastingo lenko“ stereotipas tais laikais, deja, labai paplito. Kauno Lietuva laikė save, taip sakant, Piedmontu, kurio tikslas yra užimti Romą, atseit Vilnių. Tai nebuvo grynai valstybinis reikalas – veikiau tatau priklausė masinių jausmų sferai. Ir tikslas buvo pasiektas, nors istorinės ironijos dėka lietuviškasis užsispyrimas laimėjo tragiškiausiomis aplinkybėmis.

Bet šiandien, atrodo, abu laikome, jog tas ginčas yra išspręstas. Patyręs dvidešimtąjį amžių, Vilnius virto nauju miestu. Tiesa, jis tebėra provincija, netgi blogesnė, kadangi visa Sąjunga yra siaubinga provincija. Tebėra enklava, tik dabar jau lietuvių ir rusų enklava daugiausia lenkų gyvenamose apylinkėse. Bet turiu vilties, kad jis taps demokratinės Lietuvos sostine. Lietuviai – net labai sunkiomis sąlygomis – sukūrė tam prielaidas.

Kiek per anksti kalbėti apie tą demokratinę Lietuvą. Vis dėlto manau, kad reikia ją turėti omenyje kaip galimybę ir kaip užduotį. Šioje perspektyvoje taip pat turime mąstyti apie naujus lietuvių-lenkų santykius. Mąstyti iš esmės ne apie ateitį, o apie dabartį nes artimiausioji ateitis – tai tos pačios peštynės su totalitarine sistema, tik vykstančios kažkokiomis rimtesnėmis formomis (o tos formos jau lyg ir ima atsirasti Lenkijoje). Vilnius, ta amžinoji enklava, čia gauna naują šansą. Jis yra susikertančių etninių zonų miestas ir sykiu visos Rytų Europos modelis. Sugyvenimas ir savitarpio praturtinimas turi atstoti buvusią trintį, ir kaip tik antitotalitarinis sąjūdis čia gali daugiausia padėti. Imkime, pavyzdžiui, žydų klausimą. Tavo teisybė: Vilnius nebėra tas pats be žydų rajono, kurį sunaikino iš dalies vokiečiai, iš dalies tarybų valdžia. Bet negausūs Vilniaus žydai liko reikšminga grupė. Jų santykiai su lietuviais nėra lengvi, nes karo metu dalis lietuvių – lygiai kaip dalis lenkų, rusų ir kitų – tikrai leidos įtraukiama į nusikaltimus. Yra čia daug priežasčių, į kurias šioje vietoje nesigilinsiu; taip pat reikia pasakyti, kad šimtai lietuvių gelbėjo žydus, rizikuodami net gyvybe; bet nusikaltimas yra nusikaltimas, ir nieko čia nepadarysi. Pastaruoju metu lietuvių emigracijoje sukėlė triukšmo televizijos filmas *Holocaust*, kuriame kalbama apie lietuvių SS legioną, likviduojantį Varšuvos getą. Formaliai imant nebuvo tokio legiono, buvo veikiau atskiri asmenys; bet ta proga kai kas panorė „apginti tautos garbę“, lyg būtų galima ką nors apginti nutylint faktus, netiksliai juos nupasakojant ir verčiant kaltę vokiečiams arba ir patiems žydams. Visa tai buvo tik kompleksų ir nevisiškai grynos sąžinės įrodymas. Šit, man, žmogui iš anapus, tai tiesiog nesuprantama. Nes tikriausiai jau atsipalaidavome nuo to komplekso. Žinome keletą aksiomų. Pirmiausia, kad apie jokių nusikaltimų nevalia tylėti. Antra, kad buvo ir yra kolaborantų, kartais gausingesnių, kartais nelabai gausių, žiūrint istorinės situacijos, bet nebuvo ir nėra tokio daikto kaip kolaboruojančios tautos. Trečia, kad antisemitizmas ir sovietizacija – tai maždaug viena ir tas pat. Lietuvių kultūrai didelis nuostolis, kad sulikviduoti visi žydiškojo Vilniaus pėdsakai, net ir tai, ką buvo galima išsaugoti; ir absoliuti gėda, kad oficialiai nekalbama apie išžudytus žydus – minimi tikrai „nekalti tarybiniai piliečiai“. Supratus tuos paprastus dalykus labai palengvėja lietuvių-žydų problemų sprendimas ir

kasdieninis bendradarbiavimas. Antisemitizmas Lietuvoje, išskyrus oficialųjį, šiandien yra gerokai susilpnėjęs, gal net nyksta. Be abejo, žydas tai mato geriau, bet esu tai girdėjęs ir iš žydų.

Tas pats modelis gali praversti gerinant lietuvių-lenkų santykius, net ir lietuvių-rusų santykius, nors visi šie atvejai labai skiriasi. Lietuviškumo ir lenkiškumo klausimas istoriškai yra baisiai susipainiojęs, nes pati lietuvio sąvoka, lygiai kaip ir lenko sąvoka, laikui bėgant kitėjo. Viena prasme lietuviai yra Mickevičius ir Syrokoslė, kita Witkacy, Gombrowiczius, na ir Miloszas, trečia Poška ir Daukantas, ketvirta šių dienų rašytojas, o juk Oskaras Milašius netgi penktąją prasme. Aišku tik tiek, kad mūsų tautos yra susijusios ir viena be kitos kažkaip neapsieina. Virsdama modernia tauta ir valstybe, Lietuva turėjo pabrėžti, kad skiriasi nuo Lenkijos. Bet dabar to pabrėžti nebereikia, nes tai savaime suprantama; nedera taip pat ir plūstis, nes, kaip jau sakiau, tai tik režimui paranku. Sakai, kad naujasis lietuvių nacionalizmas neišvengiamai buvo spazmatiškas ir ankštas; gal nevisada, nes būta kažkokių mėginimų užmegsti dialogą su lenkais, į kuriuos, beje, būdavo atsakoma „niekad, niekados“; būta įvairių netikėtų suartėjimų, įskaitant asmeninius ir šeimyninius; bet sutinku, jog ten buvo nemažas fanatizmo ir paprasto nuginkluojančio kvailumo procentas, kaip, beje, ir kiekviename nacionalizme – prancūzų, flamandų, gal net retoromanų, kas jį žino. Turbūt mažoms tautoms tai lengviau atleisti, bet šiaip ar taip mes neturėtume to sau atleisti patys. Bet tai jau seni laikai. Taip pat, sakysime, „Vidurinė Lietuva“ yra *plusquamperfectum*. Praeityje liko federacinės „krajovcų“ svajonės: juk dabar „krajovcų“ Lietuvoje nėra, pats jų egzistavimo faktas buvo man naujiena – gal tai rodo menką mano išsilavinimą; bet sutinku, jog toje programoje buvo vertingų minčių, ir tai dera atsiminti. Suomiškai švediško tipo sprendimas būtų geras daiktas, nors tai tikriausiai jau prarasta galimybė. Tas pat liečia lietuvių literatūrą lenkų kalba (nors gal tokia literatūra tam tikra prasme egzistuoja: būčiau linkęs prie jos priskirti, pavyzdžiui, Tavo *Isos slėnį*). Bet pirmiausia turime atsižvelgti į realią padėtį. O reali padėtis – tai du šimtai tūkstančių lenkų Vilniaus krašte ir gal apie dvidešimt tūkstančių lietuvių Suvalkų krašte. Jų tarpe jau nebėra aristokratų, beveik nėra inteligentų: tai sodiečiai ir darbininkai, režimo sutrypti žmonės, turintys teisę žmoniškai gyventi. Piktinuos, matydamas, kaip lietuviai traktuojami Seinų apylinkėse, juo labiau, kad tai daro lenkų Bažnyčia, turinti tiek nuopelnų. Bet jei kada prasidės priverstinis, nesavanoriškas lietuvinimas Vilniaus krašte (dabar jo praktiškai nėra, nes jį atstoja rusinimas), aš pirmasis pasakysiu „ne“. Ir, tikiuosi, nebūsiu vienintelis.

Tavo teisybė: anapus oficialiųjų melų fasado visoj Rytų Europoj lengva rasti nacionalizmus. Tai ambivalentiška, bet labai pavojinga jėga. Visa pasaulinės kultūros vertė slypi tradicijų ir kalbų įvairume; bet kai kalba ir kilmė virsta amuletu, gelbstinčiu per skerdynes, tai jau geriau norėčiau būti tuo paskerstuoju. Tautinių jausmų humanizacija yra visų svarbiausias reikalas; ką gi, turime prie to, kiek įstengiame, prisidėti. Lietuvių savilaidoje esama labai pozityvių reiškinių, apie kuriuos jau užsiminiau. Bet kartais pasigirsta tradiciniai balsai, panašūs į endekų, tiktai *a rebours*. Tai atsitinka vis dėlto nepalyginti rečiau, negu emigracijoje, ir čia visa paguoda. Lietuvių savilaida, apskritai imant, nėra inteligentijos reikalas, tačiau priena prie inteligentiškų išvadų. Kalbant apie mane, tai Lietuvoje prieš kokius dešimt metų būdavau, o emigracijoje, žinoma, būnu kaltinamas kažkuo panašiu į tautos išdavimą. Mat, esu kosmopolitas, judofilas, polonofilas, netgi rusofilas, o lietuviai mane dažnai pykina, kaip tik dėl to, kad tai saviškiai. Pavyzdžiui, Lietuvos Helsinkio grupės silpnybė būdavo įžiūrima štai kur: tai ne lietuvių, o „bendrasovietiniai“ disidentai. O kaip gi kitaip? Reikalas yra beviltiškas, jeigu jis nėra bendras; be to, jaučiamės emociškai susiję su viskuo, kas ten vyksta. Ten – vadinasi, ne vien Sajungoje, bet ir visoje Rytų Europoje. Esame Rytų Europos disidentai. Ar tiesiog Rytų Europos žmonės, – tai iš esmės yra tas pat. Vilnius tampa vienu iš centrų, kur gimsta šita naujoji Rytų Europos formacija: gal jam istorija taip lėmė. O juk ir Tu pats tai formacijai priklausai: rašei apie tai ne kartą ir geriau už visus kitus.

1978.VIII.

Tomas Venclova

Tomas Venclova

ODI ET AMO*

Paskaita anglų kalba Palermo simpoziume „Destini della scrittura, oggi“, 1990.XII.8.

Lenkų rašytojas emigrantas Aleksanderis Watas (Aleksanderis Vatas) sykį prasarė, jog poeto santykį su kalba lengviausia nusakyti kaip meilės-neapykantos kompleksą. Poetas nepajėgia vykdyti savo pareigų, jeigu jo nežavi pati kalbos materija – garsas, ritmas, intonacija, keistumų pilna gramatika, daugialaipinė sintaksė, tasai prasmių ir beprasmybių tinklas, kuris paverčia kalbą antrąja visata, galbūt painesne, bet ir harmoningesne už Dievo duotąją. Poetas taip pat nepajėgia vykdyti savo pareigų, jeigu kalba nežadina jo nepasitikėjimo ir netgi pykčio. Nes kalba yra visų melų motina. Ji neišvengiamai iškreipia mūsų mintis – lygiai kaip mintys savo ruožtu aptemdo būties struktūrą (arba struktūros stoką). Kalba yra didžiulė apipelijusių grožybių ir išsikvėpusių klišių sankrova. Be to, – kaip visi mes, deja, puikiai žinome, – ji lengvai pasiduoda ideologinei degradacijai. Didelė dalis mūsų šimtmečio poezijos ėmėsi kovoti su kalba – skaidyti ją į sudėtinius, chaotiškai dėstomus elementus, ardyti kasdienes idiomias, versti kalbą murmesiu, kliedesiu ar pasityčiojimu. Perdėtas entuziazmas daro poetą anachronišką. Perdėtas pyktis įkalina jį marginaliniame bohemos pasaulyje, iš pažiūros linksmame ir laisvame, tačiau sklidiname despotiškų nuorodų bei draudimų. Poezija gyvuoja tik toje beveik nesančioje briaunoje, kur Katulo žodžiai *odi ir amo* įgauna pusiausvyrą, lygiavertę jų grafinei pusiausvyrai.

Emigracija suteikia šiam meilės-neapykantos kompleksui paroksizmo** matmenis. Ji yra iš esmės bėgimas nuo kalbos – į svetimą fonetinę ir prasminę aplinką, su kuria neįmanoma apsiprasti, kad ir ką sakytų Joseph Conrad (Džozefas Konradas) ir Nabokovas. Be to, emigrantas iš totalitarinio krašto palieka degradavusią, nužemintą, papirktą kalbą. Drauge emigracija virsta bėgimu į gimtąją kalbą – nes bėglys ar tremtinys iš esmės neturi kitų priemonių įtvirtinti savo ypatingumą, savo likimą, nepanašų į aplinkinių žmonių likimus. Kalba darosi jo vienintelis turtas – neretai, ir ypač pradžioje, netgi tiesiogine prasme. Puslapio erdvė poetui emigrantui turi pavaduoti namų, gimtojo miesto arba ištisos šalies erdvę. Eilėraščio rašymui ir ištarimui būtinas laikas turi atsverti perlaužtos biografijos ir atimtos istorijos laiką. Todėl, galimas daiktas, niekas labiau nevertina kalbos, niekas geriau neperpranta jos savotiškumą, niekas su ja sėkmingiau nekariauja už rimtą poetą emigrantą.

Reikalai dar labiau susipainioja, kada šnekame apie mažos tautos poeziją: tautos, kurią valdo – ar vos prieš keletą mėnesių valdė – svetimkalbė totalitarinė imperija. Lietuvių tauta yra viena iš tokių tautų. Net ir šičia lietuvių kalba skiriasi nuo savo nelaimės draugių. Ji yra viena iš klasikinių indoeuropietiškujų kalbų – kaip lotynų, senovės graikų, gotų ar senovės slavų; bet ji vienintelė iš jų liko gyva ir anaipol nesirengia mirti, nepaisant gana nepalankių sąlygų. Jos konservatyvumas ir archaiškumas stulbina jau nebe pirmą lingvistų kartą. Antoine'as Meillet (Antuanas Mejė) yra pastebėjęs, kad lietuvių kalba šiuo požiūriu maždaug prilygsta Plauto lotynų kalbai. Skaitydamas Homerą, lietuvis studentas pagauna tarsi kažką primirštą, bet girdėtą vaikystėje. Galimas daiktas, antikinių laikų Taorminoje ar Sirakūzuose dabartinis lietuvių poetas bent iš dalies jaustųsi namie. Šiaip ar taip, netgi nesuprasdamas žmonių šnekos, jis plūduriuotų pažįstamoje garsinėje materijoje, atpažintų galūnes, lengvai sektų panašios intonacijos ir prosodijos bangą.

* Odi et amo (lot.) – nekenčiu ir myliu (romėnų poeto Gajaus Valerijaus Katulo (apie 87–apie 54 pr. Kr.) poezijos eilutės fragmentas). (Red.)

** Paroksizmas (gr. *paroxysmos* – suerzinimas) – med. staigus ligos priepuolis. (Red.)

Šitas kalbos unikalumas ir ypatingas prestižas ne kartą yra padėjęs lietuvių tautai. Jeigu šiandien Lietuva yra arčiau nepriklausomybės, negu kitos respublikos, įjungtos į smunkančią tarybinę imperiją, tai pirmiausia todėl, kad Lietuvoje kalba vertinama labiau už ekonomiką ir geopolitiką. Žodynas ir gramatika čia dažnai įgaudavo ir netgi šiandien įgauna Biblijos statusą. Toks nekasdieniškas požiūris į kalbą teikia poetui šansų. Tačiau izoliacionizmas, konservatizmas ir visa, kas iš to požiūrio seka, poetą gali – ir netgi turi – siutinti.

Lietuvius labai gąsdina aplinkinio pasaulio, ypač Rusijos ir Lenkijos kalbinis spaudimas. Sykj, aštuonioliktajame amžiuje, mūsų kalba tiek persipildė lenkiškų skolinių, jog virto keistu hibridu, *pidgin Lithuanian*, ir iš esmės patyrė klinikinę mirtį. Ją atgaivino kelios kartos istorikų, kalbininkų ir poetų. Bet žmogus, pabuvęs anapus, vargu ar gali tai užmiršti; ir dar sunkiau tai užmiršta tauta. Dvidešimtojo amžiaus viduryje pavojus tiek kalbai, tiek tautai kilo dėl kiek kitokių priežasčių. Kalbą nusekino ir beveik išdžiovino ideologiniai šampai bei absurdoi. Jai gelbėti vėl prireikė istorikų, kalbininkų ir poetų pastangų. Todėl dauguma lietuvių jaučia, kad jiems priklauso kažkokia neišmatuojamai didelė, bet trapi vertybė, kuriai kas akimirka gresia galas. Intelektualai, pamėgę scenišką pesimizmą, beveik linkę tvirtinti, kad tas galas jau atėjo. Turbūt tai klaidingas pojūtis. Šiaip ar taip jis pakerta laisvą, kiek niekinantį požiūrį į kalbą, be kurio poezija negyvena.

Man rodos, derėtų jausti ne tiek lietuvių kalbos trapumą ir jos vegetavimą siaubingų pavojų akivaizdoje, kiek jos retą atsparumą, nuolatinę potenciją atgimti. Derėtų taip pat skirti įvairius pavojaus lygmenis. Vienas dalykas yra svetimų šaknų ar konstrukcijų veržimasis į kalbą, kaip aštuonioliktajame amžiuje. Kitas – ir blogesnis – yra ideologinis degradavimas, kuris gali reikštis formomis, patenkinančiomis netgi aršiausią puristą. Tarybiniai šampai gali būti pašalinti; bet juos gali pavaduoti – ir jau pavaduoja – nauji, jeigu mes nesimokome neapkęsti šampo kaip tokio.

Jei lietuvių kalba kiek pasidavė sovietizacijai (ir šiandien dėl to gali pasiduoti „išvirkščiai sovietizacijai“), tai galima visai pagrįstai sakyti, jog stalininė ir postalininė rusifikacijos kampanija Lietuvoje sužlugo. Iš viso lietuvių kalba anaipol nėra delikati ir silpnajėgė. Neverta manyti, kad ji pasmerkta pralaimėti rungtynes su didesnių kaimynų kalbomis. Tai savotiškai patvirtina ir tiesioginis poeto jausmas. Lietuvių kalba yra šiurkšti, kampuota, svari, neypatingai muzikali, jos konsistencija ir faktūra primena lauko špatą. Jos veiksmažodis skulptūriškas, sučiumpęs šimtus tapsmo ir kitimo bruožų. Kaip tik dėl to, kad mūsų kalba *juntama, apčiuopiama*, rašyti lietuviškai yra linksmas ir dėkingas užsiėmimas.

Po Lietuvos okupacijos, – kuri trunka jau penkiasdešimt metų ir, atrodo, baigiasi, – daugiau negu pusė lietuvių rašytojų emigravo. Jie labiau negu kas kitas užtikrino lietuvių kultūros išlikimą ir identitetą. Beje, tas pat atsitiko daugumai Rytų ir Centrinės Europos kultūrų (ne vien Rytų ir Centrinės Europos, o ir vokiečių, ir ispanų). Poetų patirtis čia yra įdomiausia, nes poezija – labiausiai idiosinkratiška* literatūros ir kultūros dalis. Prozos ir dramos meninės priemonės keliauja, siužetai pasiskolinami gana laisvai. Tuo tarpu poezija yra tiek susilydžiusi su kalba, jog bet kokios įtakos, bet kokie toposai joje neatpažįstamai transformuojasi. Vis dėlto lietuvių išėivių poezija turi bruožų, tipiškų kitoms išėivių poezijoms.

Pirma, ką galima čia pastebėti – tai, kad kalba tremtyje sinchronizuojasi, kitaip sakant, sulėtėja jos gyvoji plėtotė. Poetas nebėra pasinėręs į savo tėvynės nuolat kintančias tarmes ar slangą**. Jo pašnekovais tampa pirmiausia knygos, ir jis pamažu pradeda jaustis kiekvienos iš jų amžininku – vis vien, ar ji parašyta prieš šimtą, du ar prieš keturis šimtus metų. Kitaip sakant, kalba kiek sustingsta, bet ir darosi išgryninta, siekia ypatingos belaikės aukštumos. Ji įgyja egzotikos prieskonį, ypatingą prosodiją ir ypatingą statusą. Čia dažnai knieti panaudoti medievistų terminą „diglosija“. Iš dviejų kalbų, kurias poetas vartoja, svetimoji darosi kasdieniška, o gimtoji sakrališka, beveik liturgiška, kaip lotynų ar senoji slavų viduramžiais. Tatai gali išvirsti perdėtu stabilumu, anachronišku dekorumu – ir pagaliau beviltišku provincialumu. Emigrantui negresia totalitarinės ideologinės klišės – bet šitoje padėtyje jam ima grėsti kitokios, ne ką geresnės. Ekstatiškas santykis su kalba gali tapti isterišku,

* Idiosinkratiškas – ypač jautrus kuriuo nors atžvilgiu, šiuo atveju – jautrus kalbai. (Red.)

** angl. *slang* – žargonas. (Red.)

kada visur įžiūrimi priešai, pavojai ir „svetimas nuodas“. Tuo neretai serga poezija – ir iš viso kultūra – krašte; įtariu, kad tatai žymiu mastu atėjo iš emigracijos.

Bet geriausiai iš poetų – lietuviams tai, sakysime, tokie itin skirtingi poetai kaip Radauskas ir Mackus – moka išvengti šio emigracinio gundymo. Atsidūrę išeivio būsenoje, jie ne šiaip sau priešinasi svetimam kontekstui – jie išmoksta stebėti savo tekstus, savo kultūrą, savo elgseną ir gyvenimą iš jo pozicijų (ir atvirkščiai). Tada atsiranda tas ypatingas žvilgsnio blaivumas, kurį – gal nevisada teisėtai – esame įpratę sieti ir netgi tapatinti su ironija bei ikonoklazmu*. Tada nyksta polinkis izoliuotis, plinta kalbos akiratis, peržiūrimos – ir tuo pačiu gyvai sutvirtinamos – jos tradicijos.

Dar viena pastaba – ir galbūt svarbiausia. Sakiau, kad emigrantas iš totalitarinės šalies bėga nuo siauro žodyno, primityvios gramatikos, lengvai atspėjamo stiliaus – trumpiau, nuo elgetystės ir lėkštumo, kurie atkartoja totalitarinės būties vargingumą ir lėkštumą, gal juos netgi lemia. Praradęs šią pažįstamą, pernelyg pažįstamą aplinką, emigrantas – jeigu jis neįsivelia į kitoniškus šampūnus – ima naudotis žodžio laisve. Poetas žino, kad žodis yra daiktas, gražesnis už kitus: jame dažnai išlieka ta žmogiškumo aura, tas autentiškas santykis su laiku, kurie buvo būdingi kiekvienam daiktui antikos ar viduramžių eroje. Bet poetas – ypač išeivis iš totalitarinio pasaulio – žino ir ką kita. Žodis – vis dėlto nevisai daiktas. Tarp daiktų ir žodžių esti nesuprantami, bet daugiamačiai ir rimti santykiai. Todėl naudojant ir derinant žodžius atmetinas savavališkumas.

Totalitarinės diktatūros ilgai kovojo su meniniu avangardu (pastaraisiais dešimtmečiais šiedu reiškiniai, tiesa, buvo linkę susitaikyti ar kažkaip prisitaikyti vienas prie kito). Tačiau turbūt nėra atsitiktinis faktas, kad ir totalitarizmas, ir avangardas atsirado drauge. Juos sieja būtent savavališkumas. Pastebėta, kad totalitariniai diktatoriai primena avangardinius artistus, nes jie bando formuoti pasaulį savo nuožiūra, versti universumą savo veidrodžiu. Jų praktiką lemia semantinė savivalė: vienu diktatoriaus mostu priešas gali būti pavadintas draugu, o draugas priešu, hierarchija lygybe, o lazda (čia vėl pacituosiu Wata) – konstitucija. Modernistinė prasmės ir formos erozija, modernistinis tradicijų sprogdinimas, modernistinė askezė, išvirstanti tuščiais gestais bei ritualais, o taip pat (nors gal kiek mažiau) postmodernistinė superironija, visų tradicijų skelbimas lygiomis ir vienodai juokingomis, deja, turi kai ką bendro su liūdnamis visuomeniniais fenomenais, kurie mūsų amžiuje atsikreipė prieš meną, gyvybę ir kalbą.

Man rodos, tvirta eilėraščio struktūra, jo komponentų pusiausvyra, prasminiai ryšiai, esą anapus atsitiktinumų ar vakarykščio dekreto ribų – vienas iš dalykų, teikiančių atsparą informacinio triukšmo ir nebūties visatoje. Svarbu rasti vienintelį kelią tarp meilės ir neapykantos, tradicijos ir protesto prieš tradiciją; svarbu išlaisvinti kalbą, nenukrypstant nei į senoviškų ar naujoviškų klišių repertuarą, nei į chaosą ir destrukciją. Tuo būdu estetika vėl jungiasi su etika. Tatai žinojo graikų diasporos poetai ir mąstytojai, pasklidę po didžiulį Viduržemio jūros pasaulį; ir tai geriau už daugelį kitų žino šių dienų diasporos žmonės, savo profesija, kaip ir anieji, susiję su kalba.

Tomas Venclova, „Odi et amo“, *Metmenys*, Chicago, 1991, Nr. 60, p. 63–67.

* Ikonoklazmas – šventųjų paveikslų garbintojų (ikonodulų) ir jų priešininkų (ikonoklastų) kova Bizantijoje (VIII a.–IX a. I pusė). (Red.)